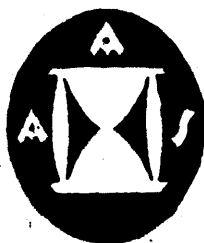

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 4   **1933**

KÄHETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

H. KRUS
PEATOIMETAJA

O. LIIV / M. SCHMIEDENELM
H. SEPP / P. TREIBERG

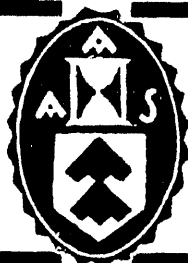

S I S U :

	Lk.
Lubjapõletamine Pedja jõe raionis. Hans Kruus	177
Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa. 1883—1885. (Järg.) Leida Rebane	195
„Iggäuks“ ja Silmsi talupojad a. 1803. Nigolas Loone	206
Ajalooliste teaduste VII rahvusvaheline kongress. P. Treiberg, P. Haliste	219
Lisandeid talupoegade maata võõrandamise kohta Rootsi ajal. E. Tender	234
Varia	237

AJALOOLINE AJAKIRI

1933

IV VEERAND

Lubjapõletamine Pedja jõe raionis.

Lubja osa inimsoo kultuuriloos on olnud suur, on seda tänapäevalgi; see on nii suur, et sel puhtul on sõandatud väita: „lubja on iga kultuuri põhialus“ (Rhau). Kuna kõige uuemal ajal kunstlikult toodetud lubja kasustamine on levinud lugematuis tööstusharudes, siis endistel aegadel tarvitati teda peaaegu ainult ehituste püstitamiseks. Sama otstarbe põhjustas lubja põletamise ja kasutamise alguse ka meie kodumaal, kus see aines võeti tarvitusele võõraste vallutajate — sakslaste ja taanlaste — poolt juba XIII sajandi alul, esialgu linnuste ja kirikute ehitamisel. Siitpeale on lubja etendanud lakkamatult tähtsat osa maa ehituskultuuris.

Lubjatööstus, mis on vanimaid keemiatööstuse harusid, on ühtlasi oma algkujul ka õige lihtsa tootmisprotsessiga¹⁾. Selleks ei ole muud vaja kui kuumutada vajalikult kõrges temperatuuris vastavat toorainest, harilikult lubjakivi, pideva leegiga teatava aja kestes. Selle tagajärjel lubjakivist, mis moodustub peamiselt söehapust lubjast (CaCO_3), haihtub söehappegaas ja järele jääb kaltsiumi hapend — kustutatamata lubja. See muutub veega kokku puutudes hapuks söehapuks lubjaks, s. o. kustutatud lubjaks, mida tarvitatakse sidesevete valmistamisel. Sidesevetes kasustatud lubja ühineb õhu käes seisdes viimases leiduva söehappegaasiga söehapuks lubjaks, seejuures ühtlasi kõvenedes.

Lubjapõletamiseks vajalikku toorainest — lubjakivi — leidub meie kodumaal õige paljudes kohtades²⁾. Seevastu on Kesk-Eesti tarvitamiskõlvulise lubjakivi lademetega poolest suhteliselt vaene. Suuremal määral esineb lubjapõletamiseks kõrge kvaliteediga lubjakivi Emajõe

¹⁾ Vrd. H. Ost, Lehrbuch der chemischen Technologie; Leipzig 1920, lk. 234. B. Block, Das Kalkbrennen; Leipzig 1924, lk. 28 jj.

²⁾ Vrd. Karl Orviku, Maavarad; Tartu 1933, lk. 82 jj.

haru — Pedja raionis, peamiselt selle jõe kaldaäärseis paikades, samuti kohati ka Pedja haru — Kaave jõe ääres. Primitiivse kaevamistehnika juures, kus kivi murdmiseks kasustati ainult lihtsat rauast käsikangi, saadi lubjakivi murda kõigepealt madalama veega jõesängi paikades, kus paas³⁾ otseselt paljandus (vrd. pilt lk. 179); ja jõe kaldas, kus lubjakivi polnud kaetud mitte liiga paksu maakihiga. Neil eeldustel kujunes ajajooksul lubjakivi murdude raioniks Pedja ja selle kallas peamiselt praeguse Kursi kihelkonna maa-alal, aiates Tõrve küla alt kuni Jõune küla põhjapoolsema osani (vt. lubjaahjude leviku kaart, lk. 181).

Lubjapõletamine Pedja jõe raionis ulatub suhteliselt õige kauge minevikku. Vanemad ajaloo-allikad, mis haaravad ka Pedja raiooni, eriti Kursi ala, ei esita lubjapõletamise ja lubjaahjude olemasolu kohta seal küll mingeid andmeid. Nii puuduvad nad Tartu staarostkonna inventaris 1582⁴⁾, samuti ka poolaegses revisjonis 1599⁵⁾. Sellest aga ei tule veel järeldada, et tol ajal Kursis lubja ei põletatud. Lähikaudu üheaegselt viimatimainitud revisjoniga rootslaste poolt koostatud kataster (1599—1601) toob teate, et Kursi alal on kaks lubjaahju, üks 500 ja teine 400 tündrilise mahuga⁶⁾. Kuigi nende lubjaahjude asupaika lähemalt ei nimetata, on tõenäoline, et nad asusid juba siis Tõrves, Pedja-äärse lubjapõletamise raiooni kõige lõunapoolsemas osas, ning olid võimalikult lähemal Tartule, siin toodetava lubja peatarvitajale. Ja huvi, mida Tartu linn sellest ajast peale avaldas oma tarvete rahuldamiseks lubjapõletamise vastu Tõrves, ongi ajalooliselt allikais jätnud jälgi, mis võimaldab meil heita mõningaid kaugemale ulatuvaid pilke lubjapõletamisele Pedja raionis⁷⁾.

Kuna Tartu linnal lähemal puudusid soodsad lubja hankimise võimalused, siis oli ta tähelepanu juba ammu suunatud Pedja-äärsele lubjapõletamise raioonile. Kui 1601. a. oli väljavaates ka Lõuna-Eestis Rootsi võimu kindlustamine senise Poola asemel ja Tartu raad sel puhul nõutas hertsog Karlilt oma seniste õiguste kinnitamist ja ka uute juurdesaamist, oli tema esimeste murede hulgas nõutada

---

³⁾ Paas — lubjakivi. Kohalik rahvas tarvitab ainult sõna „paas“ ja „paekivi“ pro „lubjakivi“.

⁴⁾ Vrd. Tartu staarostkonna inventaar 1582. a. — saksakeelses tõlkes, lk. 152—157 — Opetatud Eesti Seltsi arhiivis.

⁵⁾ Vrd. Jan. Jakubowski i Józef Kordzowski, Inflanty I (Polska XVI wieku, XIII; Warszawa 1915), lk. 139 jj.

⁶⁾ Th. Schiemann, Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands; Reval 1882, lk. 41.

⁷⁾ Need andmed on peamiselt Tartu Linnaarhiivis (lühendatult: TrtLA), kus nad asuvad väga laialipillatult ja raskesti leitavalt. Nende kättesaamisel on mind palju abistanud linnaarhivaar mag. E. Tender, kellele siinkohal avaldada oma südamlikkude tänu on mul meeldivaks kohuseks.

linnale ka tükk maad Kursi alalt⁸⁾ selleks, et teostada siin lubjapõletamist. Hertsog Karl rahuldaski selle soovi⁹⁾. Rootsi sõjavõitude nurjumise tõttu aga jäi see teostamata.

Kui veerandsada aastat hiljemini kuningas Gustav Adolf oma võidukas sõjas Poolaga alistas Liivimaa Rootsi võimule, oli Tartu rae tähtsamate päevamurede hulgas endiselt hoolitsus soodsamate lubjasaamise võimaluste eest. Raad palus 1630. a. kindralkuberner

EKS-i Kodu-uurimise Toimkonna kogudest.

Foto A. Luha.

Pedja jõgi.

Jõunes Tiidu talu ja veski kohal.

J. Skytte'lt kogu Puurmani mõisat linnale odava rendi eest, põhjendades oma soovi asjaoluga, et kusagil lähemal ei leiduvat head pae-murdu¹⁰⁾. See soov ei teostunud.

Et vajadus lubja järele linnas aina teravnes, volitas raad 1631. a. kevadel bürgermeistril asja üle läbi rääkima kohaliku asehalduriga ja kammereriga ning vajalikul korral tasugi maksma, et aga saada lubjapõletamise võimalusi¹¹⁾. Pea saavutatigi vastav kokkulepe. Ja

⁸⁾ Tartu rae esitis, hertsog Karlile üleantud Tallinnas 22. V 1601, — TrtLA, Wybersi Tartu privileegide kogu (A 2), lk. 89-b (p. 16): „worzu auch ein Stück von der Talckhoffischen Wiltnüßen gegeben“.

⁹⁾ Hertsog Karli privileeg Tartu linnale 10. VI 1601, — TrtLA, Wybersi Tartu privileegide kogu (A 2), lk. 92-b.

¹⁰⁾ Tartu raad — kindralkuberner J. Skytte'le veebr. 1630, — TrtLA, Wybersi Status Dorpatensis 1625—1649, lk. 19-a (p. 11).

¹¹⁾ Tartu rae prot. 2. III 1631 (lk. 10).

raad võis teatada oma korraldusest lubjaahju asjus. Gildivanemate nõusolekul otsustati lasta lubjaahi müürseppadel üles ehitada ja paasi murda päevatöölistel. Kulud otsustati katta talupoegadelt saadava rahamaksuga¹²⁾.

Selle lubjaahju asukohta allikad otseselt ei maini. Kuid ilmselt oli see Pedja ääres Tõrve küla juures, samas kohas, kust kindralkuberner J. Skytte 1633. a. doneeris Tartu linnale paemurru ühes tühjalt seisva maatükiga, mida doneerija arvates võiks asustada ühe talupojaga, kes valvaks kivimurru järgi¹³⁾. See donatsioon vajas kuningliku valitsuse kinnitust, mis saadi järgmisel aastal¹⁴⁾. Lubjaahju juures asuv maa arvestati $\frac{1}{2}$ adramaa suurusena.

Tõrve paemurru doneerimisega oli Tartu saavutanud Pedja ääres ala, mille kasustamine nüüdsest peale hakkas etendama silmapaistvat osa linna ja varsti ka tema mõisade majanduses. Nagu juba tähendatud, asus linn juba enne doneerimist Tõrves lubjapõletamisele, mis nüüd võis areneda järjekindlalt. Kui esimesil aastail lubjaahju ja selle juures asuvat paemurdu majandati linna enda poolt, siis langes see ülesanne peagi linnamõisade kanda. Linna võimudel oli nähtavasti küllaltki tülikas korraldada lubjapõletamist kaugel, halbade teede taga asuvas külas. Ja vahepeal teravaks kujunenud lubjatarvet oli alul raske vajalikul määral rahuldada. Kui 1636. a. kevadel gildid oma ehituste jaoks raelt lupja nõudsid, pidi viimane teatama, et seda ei ole, lubas aga anda seda esimesest põletatavast ahjust¹⁵⁾. Samal ajal otsustati linnamõisade väljarentimisel teha kohuseks rentnikule põletada aastas kaks ahjutäit lupja¹⁶⁾. Siitpeale hakkab see tingimus esinema kõigis, aeg-ajalt muudetud kujul, rendilepinguis linnamõisade puhul.

Omalt poolt pani linn juba alguses kivimurru ja lubjaahju juurde ametisse erilise valvuri, nagu seda võimalust oli ette näinud ka kindralkuberner Skytte oma doneerimiskirjas. 1638. a. revisjoni andmeil¹⁷⁾ oli sellena tegev keegi Hansu nimeline talupoeg, kel tasuks selle kohustuse täitmise eest oli kasustada väike tükk maad, mis maksustamisel oli arvestatud $\frac{1}{8}$ adramaa eest. Kuninganna Kristiina otsusega

¹²⁾ Tartu rae prot. 2. IV 1631 (lk. 13).

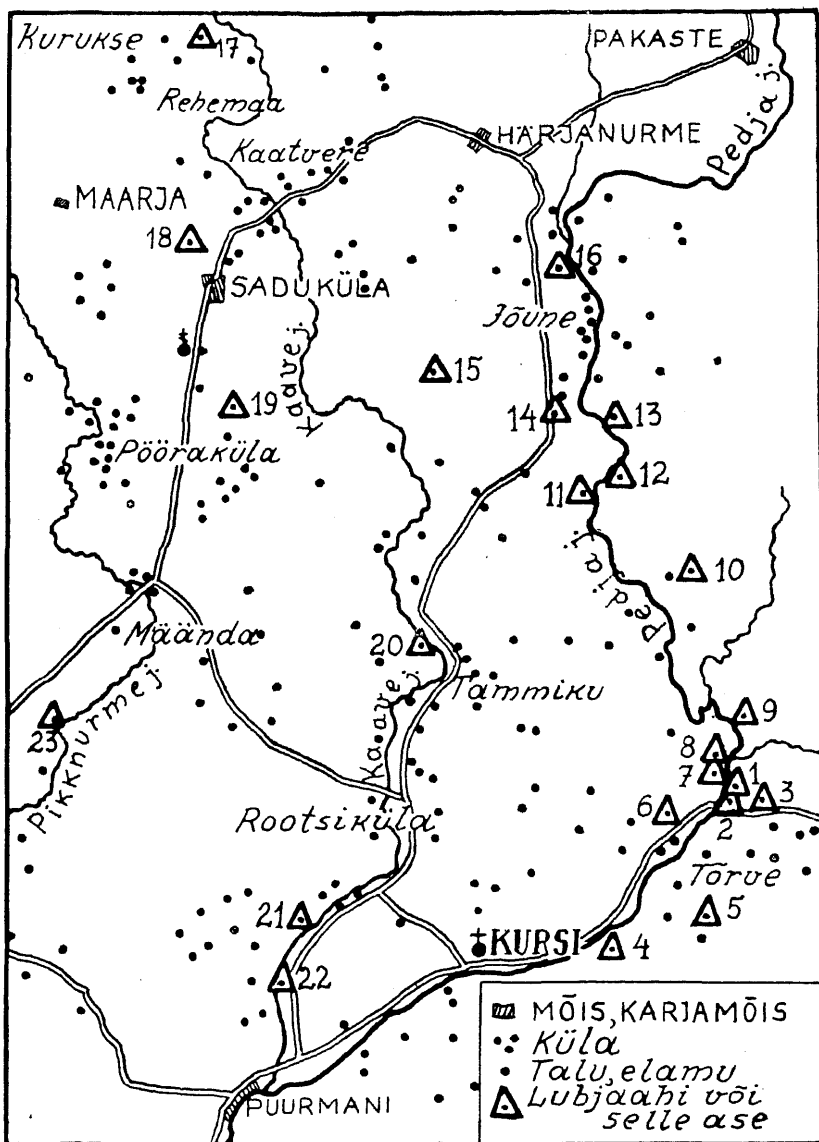
¹³⁾ Kindralkuberner J. Skytte donatsioon 5. III 1633, — TrtLA, Wybersi Stat. Dorp., lk. 21-a. Selles donatsiooni asukoha suhtes: „Kalckbruch im Dorffe Terwa Külla, welches wüst, auf diesseit der Bache, Peddia genant, nebenst dem daran stossenden Stück Landes. Terwo genant.“

¹⁴⁾ Rootsi hooldusvalitsuse kinnitus donatsiooni kohta 6. VIII 1634, — TrtLA, Wybersi Stat. Dorp., lk. 21-a.

¹⁵⁾ Tartu rae prot. 9. III 1636 (lk. 323).

¹⁶⁾ Tartu rae prot. 16. III 1636 (lk. 334).

¹⁷⁾ Revisjoniraamat Rootsi Riigiarhiivis: 1638 Års Dorptiske Districtens Revisions Bok, lk. 208-a.

Lubjaahjude levik Pedja jõe raioonis.

1. Krööda (2 ahju, selle talu maal ka Tartu linnale kuulunud suurem paemurd). 2) Ausi. 3) Kukelohu. Need talud kuulusid Tartu linnale ja nende piires leidub palju lubjaahjude asemeid, mis märgitud ka nende talukohtade 1799. ja 1845. a. kaartidel. 4) Kotardi (põletati viimati 1908). 5) Kassi (viimati 1909). 6) Umba (viimati 1906). 7) Hindriku. 8) Andrese (3 lubjaahju aset). 9) Puutsa (viimati 1911). 10) Kaarlimetsa (1810—1906). 11) Tiidu (vanem ahi ehitatud enne (Järg teisel leheküljel.)

1646. a. vabastati ahjuvalvur kroonumaksudest¹⁸⁾. 1650. a. palkas Tartu raad Tõrve lubjaahju valvuriks kellegi Zachries Schwabi¹⁹⁾, nähtavasti sakslase. Ta sai tasuks aastas 2 tündrit rukkeid, 2 tündrit otri ja 2 tündrit kaeru. Ka pidid linnamõisa talupojad talle heina tegema. Ühtlasi anti talle erilised juhtnõõrid oma ülesannete täitmise kohta. Kuidas selle erilise valvuri ameti edaspidine saatus kujunes, pole lähemalt teada.

Pearõhk lubjapõletamise eest hoolitsemises langes linnamõisade rentnikule. Kui 1638. a. sõlmiti vastav rendileping, võeti sinna tingimus, et rentnik on kohustatud põletama aastas kaks ahju, kust siis raad ja kodanikud võiksid osta lupja²⁰⁾. Järgneval ajastul rentniku kohustused lubjapõletamise alal avaldasid raskenemise tendentsi. 1654. a. kohustus rentnik andma linnale 12 sälitist (lasti) lupja hinnata²¹⁾. 1666. a. sõlmitud lepingu järgi²²⁾ oli rentnik kohustatud andma aastas tasuta juba 1000 tündrit lupja. 1687. a. rendileping²³⁾ tõstis selle määra koguni 1500 tündrini aastas. Sellest pidi rentnik laskma oma talupoegadel linna vedada 1000 tündrit, kuna ülejääv osa pidi linna toimetatama kohalikkude eeslinnlaste (alevimeeste) poolt. Sama toodangumäära juurde jäi ka viimane rootsiaegne rendileping linnamõisade suhtes — 1696. a.²⁴⁾. Juurde võeti ainult lisatingimus, et kui rentnik ei suuda või ei taha kogu lubjamäära 1000 tündri ulatuses linna toimetada, siis on tal õigus 500 tündri piirides õiendada oma kohustusi rahaga, 1 vasktaaler tündri eest.

Üksikasjalisi ja konkreetseid andmeid Tartu linna lubjatarvete ja nende rahuldamise kohta leidub vastavais arhiivides Rootsi aja esimeste aastakümnete piirides üldiselt õige hõredalt. Alles XVII sajandi 60-ndaist aastast peale tõuseb lubja hankimise küsimus kord-

---

¹⁸⁾ Kuninganna otsus 10. VIII 1646, — TrtLA, Wybersi Stat. Dorp., lk. 21-a.

¹⁹⁾ Tartu rae prot. 3. IV ja 13. IV 1650 (lk. 430, 432).

²⁰⁾ Rendileping Hans Schlotmaniga 9. IV 1638, — TrtLA, Rootsi aja lepingute jne. kohta mapp XXII, nr. 3.

²¹⁾ Rendileping Soppia Billerbeckiga 9. VIII 1654, — sama mapp, nr. 12.

²²⁾ Rendileping Andreas Fritzbergiga 6. XI 1666, — sama mapp, nr. 14.

²³⁾ Rendileping Jacob Erdtmanniga 15. VIII 1687, — sama mapp, nr. 24.

²⁴⁾ Rendileping Paul von Esseniga 15. V 1696, — sama mapp, nr. 31.

1840, uuem XX s. alul, viimati põletati 1910). 12) Tolli (4 ahju aset, üks ahi ehitatud umbes 1820, teine umbes 1850, viimati põletati 1913). 13) Nõmme (1902—10). 14) Lelu (1888—1912). 15) Venesaare (1901—12). 16) Lepiku (umbes 1840—1911). 17) Mihkli (1902, põletatud üldse 3—4 ahjutäit). 18) Saduküla mõis (kaks ahju, ehitatud 1890. a. ümber, viimati põletati 1906). 19) Rähni. 20) Männiku (4 lubja-ahju: 1 kohaliku talu, teised naabrite ehitatud). 21) Ojaküla (3 lubjaahju). 22) Iisaku (2 lubjaahju aset). 23) Lubjaahi, märgitud Saduküla mõisa kaardil 1799. a. (TrtLA). Sama kaardi järgi oli veel kaks ahju Ruupa küla piirides ja kaks Kunila läheduses Pikknurmest tuleva tee ääres.

korralt ikka teravamalt päevakorda. Eriti põhjustas seda 22. mail 1667. a. olnud suur tulekahju, kus üle 50 maja kõige paremas linnaosas tuleroaks said, millega hävines ligi kolmandik nende üldarvust²⁵). Selliste katastroofide vältimiseks keelati veel samal aastal puumajade ehitamine linnas hoopis ära. Selle tagajärjel tõusis linnas muidugi kohe lubjatarve ja ühtlasi pidi raad hoolitsema selle rahuldamise võimaluste eest. Juba järgmisel talvel pandi suuremat rõhku, et alevimeeste kaudu linna rohkem lupja toimetada, ja asutati ka eriline linna lubjaaed²⁶). Suurem hoolitsus linnale lubja hankimise eest kajastus ka, nagu nägime, linnamõisade puhul sõlmitud rendilepinguis.

Erakordselt suureks see lubjatarve alul siiski ei kujunenud. Hoolimata puumajade ehitamise keelust 1667. a., ei tahtnud kodanikud siiski seda arvestada, mistõttu seda keeldu tuli hiljemini mitmel puhul korrata. Samal ajal jäi ehitustegevus üldse linnas pika aastate rea kestes rahvastiku vaesuse tõttu hoopis elutuks. Kui alles 80-ndate aastate alul riiklikud valitsusvõimud hakkasid energilisemalt ergutama kivimajade ehitamist²⁷), suurenes lubjatarve märgatavalt ja rael tuli jälle sagedamini hoolitseda selle rahuldamise võimaluste eest. Kuningliku käskkirjaga 1683. a. kohustati raadi erakordselt soetama linna 1000 tündrit lupja ja hoolitsema, et see oleks kodanikel vajaduse korral saadaval. Raad, kellele juba varemini lubja muretsemine linna oli üle jõu käinud, oli nüüd erilistes raskustes. Linnamõisade talupojad, kelle õlgadel peamiselt lasusidki lubjapõletamisega ja lubja linna toimetamisega ühenduses olevad tööd, olid niivõrd ülekoormatud, et uue erakordse nõudmise täitmine neil üle jõu käis. Seepärast otsustas raad paluda uue korralduse pehmemdamist, kuid lubas siiski hoolitseda, et linna võimalikult palju lupja veetaks²⁸). Seda lubadust püütigi täita. Kuid puudus lubjast oli linnas pea alaliseks nähtuseks. Korduvalt võis raad kodanikele müüa lupja ainult sel tingimusel, et nad selle ise lasevad ahjust ära tuua. Mõnikord lubati suuremaile tarvitajaile ka omal käel linna paemurdu kasustada ja lupja põletada²⁹).

Eriti raskeks kujunes lubja hankimise küsimus linnale sajandi viimasel aastakümnel, mille peapõhjuseks oli, et linnamõisade rentnikud ei suutnud kuidagi oma sellekohaseid kohustusi täita. Nende talupojad olid töödega niivõrd üle koormatud, et ei jätkunud lihtsalt

---

²⁵) Vrd. P. Treiberg, Tartu linn Rootsi ajal (aa. 1625—1704), — koguteos „Tartu“; Tartu 1927, lk. 84; ka O. Freymuth, Tartu välisilme kujunemine, — sama koguteos, lk. 9.

²⁶) Tartu rae protokollid (kontseptid) 29. I, 12. II, 3. IV 1668.

²⁷) Vrd. P. Treiberg, tsit. t., lk. 84

²⁸) Vrd. Tartu rae protokollid 5. X ja 17. X 1683 (lk. 389—390 ja 397).

²⁹) Vrd. Tartu rae protokollid 5. X 1681 (lk. 178); 23. VI ja 11. X 1682 (lk. 182, 279—280); 5. IX 1683 (lk. 350); 20. II, 22. II, 24. X, 29. X 1684 (lk. 87, 96, 433, 442) jne.

jõudu lubjatööde jaoks. Iseäranis raskenes olukord nälja-aastail 1696—97, mistõttu raadki pidas tarvilikuks paluda kindralkuberner Dahlbergi, et linnamõisade talupoegade koormuste kergendamiseks lubataks mõisade rentnikul ajutiselt vähendada kohustusi lubja andmise alal, millega kindralkuberner ka nõustus³⁰⁾.

Üldiselt tuli Tartu rael üle kümne aasta Rootsi aja lõpul lakamatult võidelda linnamõisade rentnikega, et nad täidaksid lepingukohaselt oma kohustusi lubjapõletamise alal. Kuid hoolimata sagedasist meeldetuletusist ja pealekäämistest ning ka ähvardusist kindralkubernerile kaevata, jäi lubja puudujääk alaliseks nähtuseks. Nii näiteks oli linnal saada lupja 1693. a. 3866 tündrit³¹⁾, 1697. a. sügisel üle 2000 tündri³²⁾, 1699. a. alul üle 4000 tündri³³⁾. 1698./99. majandusaasta normist (1500 tündrit) jäi saamata 926 tündrit, järgmisel majandusaastal 863 tündrit, 1700./01. majandusaastal ei saadud üht tündritki³⁴⁾. Põhjasõja alul oli lubi linnas täiesti otsas³⁵⁾.

Linnamõisade (Sootaga ja Saduküla) viimne rootsiaegne rentnik ooberstleitnant Paul v. Essen vabandas oma võimetust täita oma kohustusi linnale lubja muretsemise alal peamiselt kahe asjaloguga: 1) halva paemurruga linna maa-alal Pedja ääres ja 2) oma talupoegade ülekoormatusega. Mõlemad küsimused võeti rae poolt selgitamisele.

Linna paemurdu Tõrves käisid 1698. a. sügisel uurimas raehärrad P. Tabor ja J. Oldecop Sootaga ja Saduküla mõisavalitsejate saatel. Selgus, et mõisade rentniku kaebus oli suurel määral põhjendatud³⁶⁾. Suuremas jõe ääres asuvas paemurrus oli lubjakivi kaevamisega jõutud juba murenemata paksude kihtideni, mida oli raske murda ja milles esinevat sinist kivi peeti lubjapõletamiseks kõlbmatuks. Siis otsiti uue lubjamurru asutamise võimalust Ausi talu väljadel, kuid siin osutus paekiht liiga õhukeseks. Raehärrad veendusid, et esialgu võiks hädapärast lupja põletada põldudelt kokku korjatavaist kividest, kuid et samal ajal on tarvis kõige kiiremas korras hoolitseda uute paemurdude eest. Järgmisel suvel käis uus rae komisjon Tõrves paemurru olusid selgitamas³⁷⁾. Tema uurimistulemused pole teada.

Raad huvitus ka teisest küsimusest — linnamõisade talupoegade

---

³⁰⁾ Tartu raad — kindralkubernerile 30. XI 1906 (Copey-Buch, lk. 305); kindralkuberner Dahlberg — Tartu raele 12. I 1697, — TrtLA.

³¹⁾ Copey-Buch 9. XI 1693 (lk. 277), — TrtLA.

³²⁾ Vrd. Copey-Buch 18. XI 1689 (lk. 264—265), — TrtLA.

³³⁾ Copey-Buch 17. II 1699 (lk. 56—58), — TrtLA.

³⁴⁾ Copey-Buch 1701 (lk. 148), — TrtLA.

³⁵⁾ Tartu rae protokoll 4. VII 1702 (lk. 375).

³⁶⁾ P. Tabori ja J. Oldecopi inspektsiooniaruanne, — TrtLA: Acta Causarum Privatarum 1698, nr. 183.

³⁷⁾ Tartu rae protokollid 19. X 1698 (lk. 684—685); 12. V, 27. V ja 21. VI 1699 (lk. 278, 288, 381).

ülekoormatusest, millega rentnik samuti vabandas oma võimetust täita kohustusi Tartule lubja soetamise alal. Lubjapõletamisega ühenduses olevad tööd, lubjakivi murdmine, selle ahju juurde vedamine, ahju täitmine ja selle põletamine, ühenduses sellega ka vajaliku puude hulga kohale toimetamine ning lõpuks ka suurema hulga lubja linna vedamine lasusid täielikult Sootaga ja Saduküla mõisade talupoegadel. Kuigi need tööd toimusid vakuraamatute normide täitmise arvel, tähendasid nad tegelikult siiski olulist lisakoormust hariliku mõisateo kõrval. Raad püüdis hoolitseda ainult, et need oleksid jaotatud taludele nende kandevõime kohaselt. Sellekohase instruksiooni sai 1699. a. sügisel rae komisjon, kellel oli ülesandeks hoolitseda, et lubjapõletamisega ühenduses olevad tööd jaotuksid vastavalt talude hindesuurusele, kusjuures neil pidi olema õigus õiendada oma kohustusi sel alal ka rahas³⁸⁾.

Erilisi raskusi valmistas lubja linna vedu, talupoegade veoloomade vähesuse, nende kurnatuse ja lõpmata halbade teede tõttu. Seepärast püüti ka kogu aeg lubja Tartusse toimetamisel kasustada veeteed. Hobustega või paatidega veeti lubi allapoole Puurmani mõisat, umbes paar penikoormat lubjaahjust ja saadeti siis edasi lotjadega jõge pidi Tartusse. Nii toimiti 1628. a.³⁹⁾, samuti ka 1685. a.⁴⁰⁾. Sel oli aga õige suuri ebamugavusi. Nõnda võidi vedada peamiselt ainult kustutatud lubja, mille maht ja kaal on suurem kui kustutamatul. Ka langes selline lubjavedu, mis võis toimuda jõgede lahtioleku ajal, ühte kibedamate põllutööde hooajaga. Omajagu tüli oli ka lubja mitmekordse ümberlaadimisega. Seepärast tuli paratamatult kasutada lubjaveoks ka hobustevoori, peamiselt muidugi talvel.

Üldiselt tuleb konstateerida, et lubjatarve Tartus Rootsi aja lõpul oli kujunenud õige elavaks. Selle rahuldamine aga oli seotud suurte raskustega, peamiselt seetõttu, et linnamõisade rentnik ei suutnud korralikult täita enda peale võetud kohustusi nii lubjapõletamise kui ka lubja linna toimetamise alal.

Põhjasõja lahtipuhkemine tõi olukorda kohe suuri muutusi. Ehitustegevus linnas lõppes. Ja linn langes peagi nii hoonetelt kui rahvastikult sõna otsemas mõttes varemeisse, kaotades ühtlasi oma senised majanduslikud eeldused uueks tõusuks⁴¹⁾. Ehitustegevus jäi Tartus mitmeks aastakümneks pea täielikku seisakusse. Kõige vähem võidi mõelda kulukate kivihoonete ehitamisele. Enne Põhjasõda oli siin olnud 219 maja, neist 141 kivist ja 78 puust. Kuid 1735. a. oli linnas ainult 69 maja, neist 8 kivist, viimaseist kõik „veel mitte täiesti

³⁸⁾ Instruksioon komisjonile 9. X 1699, — TrtLA, mapp XXIV, nr. 24.

³⁹⁾ 1628. a. revisjoniraamat, lk. 34, Rootsi Riigiarhiiv.

⁴⁰⁾ Vrd. Tartu rae protokoll 6. V 1685 (lk. 233).

⁴¹⁾ Vrd. P. Treiberg, tsit. t., lk. 98.

korras⁴²⁾. Ka järgnevail aastakümnetel tõusis kivimajade hulk, mille ehitamiseks vajati lupja suuremal määral, õige visalt. 1764. a. oli nende arv ainult 31. Alles pärast 1775. a. suurt tulekahju tõusis see jõudsamini, ulatudes 1792. a. 76-ni, kuna puumaju oli juba 460⁴³⁾. Kui arvesse võtta, et 1780-ndail aastail toimus ka kivisilla ja uue rae-koja ehitamine, siis on selge, et lubjatarve linnas XVIII sajandil oli kõige elavam just viimasel veerandil. Üldiselt aga jäi lubjatarve pinge kogu selle sajandi kestes nähtavasti nõrgemaks kui Rootsi ajal, eriti selle lõppjärgul. Sest ulatus ju kivimajade hulk linnas XVIII sajandi lõpul ainult pisut üle poole nende arvust sada aastat varemini, Põhjasõja eelõhtul.

Ainult erakordsete ehituste puhul lubjatarve tõusis, tuues linnamõisade talupoegadele, kelledel endiselt lasus lubjatööde raskus, suuri lisakoormusi. Nii kaebasid 1762. a. Saduküla talupojad, et Tartus vene-õigeusu kiriku ehitamise tõttu tõusnud kohustused käivat neil üle jõu⁴⁴⁾. Lupja põletatud ühel aastal kolm ahjutäit, 700—800 vakka igäuhes. Kõik tööd lasunud kohalikel talupoegadel. Ainult Väänikvere küla talunikelt saadud vähe abi.

Need äsjamainitud erakordsed koormused lubjapõletamise alal esinesid juba ajastul, kui linnamõisad olid antud rendile. Pärast Põhjasõda kuni XVIII sajandi teise pooleni majandas linn oma mõisaid ise, korraldades ühtlasi ka lubjapõletamist Tõrves, mille kohta aga puuduvad lähemad andmed. See majandamine oli lõpptulemusis õnnetu: nii mõisad kui ka talupojad langesid õige sügavasse laostumisse. See pärast otsustati 1758. a. linnamõisad välja rentida. Lubjapõletamise suhtes kavatseti esialgu nõuda rentnikult, et ta iga aasta põletaks linnale ühes juurdeveoga 1000 vakka lupja. Senine linnamõisade inspektor S. Pitsch, kellele raad soovis oma mõisaid rendile anda ja kes ka nende seisukorraga hästi tuttav oli, arvas aga, et talupoegade laostumise tõttu on selle nõudmise täitmine täiesti võimatu. Ta oli nõus põletama linnale aastas ainult 300 vakka lupja, mille äravedamise eest raad ise pidi hoolitsema. Lõpuks lepiti siiski kokku, et rentnik muretseb linnale aastas ühes kohaleveoga lupja 300 vakka, kuna sama palju pidi ta rae jaoks Tõrves lubjaahju juures valmis hoidma⁴⁵⁾.

Samad tingimused lubjapõletamise suhtes jäid üldiselt maksma ka pärastistes rendilepinguis⁴⁶⁾, kusjuures ahju juures linnale hoitava lubja hinnaks määrati rentniku kasuks harilikult 20 kop. tündrilt. Kui

⁴²⁾ P. Treiberg, tsit. t., lk. 101; H. Kruus, Eesti ajaloo luge-
mik III; Tartu 1929, lk. 8.

⁴³⁾ P. Treiberg, tsit. t., lk. 116.

⁴⁴⁾ Rae komisjoni juurdlusprotokoll 6. VI 1762, — TrtLA, tmk. XXXVII.

⁴⁵⁾ TrtLA, tmk.: Acta betreffend die Verpachtung der Stadtgüter im Jahre 1758 auf 6 Jahr.

⁴⁶⁾ Nii näiteks rendilepinguis 1772, 1778, 1789, — TrtLA.

linn vajas lupja rohkem, oli rentnik kohustatud seda põletama erikokkuleppe alusel.

Üldiselt näib, et lubjapõletamine Tõrves oli XVIII sajandi lõpul ja järgmise alul, võrreldes Rootsi ajaga, rohkesti tagurpidi läinud. 1790. aastast on teateid, et Saduküla talupojad põletavad lupja vähe, kuna mõisa rentnik põletab seda harilikult aastas ainult ühe ahjutäie, mõnikord sedagi mitte⁴⁷⁾). Samalaadne oli olukord ka tosin aastaid hiljemini⁴⁸⁾). Suuremate ehituste korral linnas ei suudetud lubjatarvet rahuldada üksi Tõrve lubjaga. Nii tuli Tartu ülikooli peahoone ehitamisel XIX sajandi alul lupja muretseda Venemaalt.

Kui XIX sajandi alul linnametsade eest hakati kavakindlamalt hoolt kandma ja selleks ka Sadukülas seati ametisse eriülesannetega metsaülem (1820. a.), kujundati ümber ka senine lubjapõletamise organisatsioon. Linna omavalitsus hakkas nüüd seda korraldama Saduküla metsaülema kaudu, kuna kohalik mõisarentnik sellest ülesandest vabanes. Lubjapõletamise tegelik teostamine pandi Tõrve taludele, hiljemini aga anti see ajutiselt ka teistele ümbruskonna talupoegadele erikokkulepete alusel⁴⁹⁾, kuna Saduküla metsaülemal oli ülesandeks teostada järelevalvet⁵⁰⁾. Ilma rae loata lubjapõletamine linnale kuuluv maa-alal keelati ära nii talupoegadel kui ka Saduküla mõisarentnikul⁵¹⁾. Viimane võis lupja põletada ainult mõisa ja kohaliku kogukonna ehituste jaoks ja sedagi ainult igakordsel eriloal rae poolt.

Tõrve kolm talu, mille ülesandeks oli Tartu varustamine lubjaga, jäid küll endiselt rendivahekorda Saduküla mõisarentnikuga. Kuid nende teoorjus muudeti juba õige varakult (enne 1844. a.) raharendiks⁵²⁾. Lubjapõletamiseks said need talud küttematerjali ja lubjakivi hinnata, kuid pidid ise tegema kõik vajalikud tööd, alates paemurdmisest ja puuraiumisest ning lõpetades lubja linna vedamisega. Kogu oma lubjatoodangu olid nad kohustatud müüma Tartu linnale kind-

---

⁴⁷⁾ Saduküla mõisa uuele rentnikule üleandmise protokoll 9. VIII 1790, — TrtLA, tmk.: Acta die Verlängerung der Pachtjahre des Stadtpatrimonialgutes Saddoküll betreffend.

⁴⁸⁾ Ex- und Immisions-Protocoll des Stadtpatrimonialgutes Saddoküll pro Anno 1802, — TrtLA.

⁴⁹⁾ Tartu raad — Kursi kirikuõpetajale 18. I 1833, — TrtLA, A. I 1, 19-a Stadtforsten, tmk.: Acta, die Anstellung zweier Wald-Förster auf den Stadt-Gütern Sotaga und Saddoküll betreffend (I: 1820—1838). Selles kirjas palub raad kirikuõpetajat teha kaantslist teatavaks, et talupojad, kes sooviksid enda peale võtta Tartu linnale lubja põletamise, teataksid sellest raele, kes siis sõlmiks nendega vastavad lepped.

⁵⁰⁾ Vrd. väljavõte Tartu rae protokollist 18. I 1833, — TrtLA, viimatisteeritud toimik.

⁵¹⁾ Vrd. TrtLA, tmk.: Acta Ex- und Immissionis des Stadtpatrimonial-Gutes Saddoküll de Anno 1832, lk. 15; samuti rendilepingud Saduküla kohta 1832. a. § 7 ja 1838. a. § 10, 1844. a. § 10.

⁵²⁾ TrtLA, tmk.: Saddoküll Verpachtung 1844—1850, lk. 22.

laksmääratud hinnaga, 35—45 kop. vakk ühes linna veoga. Nii kestis olukord kuni 80-ndate aastate keskpaigani, mil kaks talu müüdi eramanduseks, kuna kolmas (Ausi) jäi esialgu rendile.

Tartu linna 1857. a. eelarve kinnitamisel soovitas kubermanguvalitsus anda tulevikus linna paemurru rendile enampakkumise teel. Linna kassakolleegium leidis, et senine kord, kus lupja põletavad Tõrve talupojad, kel kauge on käia Saduküla mõisas tegu tegemas, on eelistatavam. Paemurru väljarentimine enampakkumise teel tooks enesega kaasa kulukama kontrolli nõude ja võiks põhjustada igakordse rentniku röövmajandust⁵³). Nii jäigi senine kord lubjapõletamisel maksma veel enam kui paariks aastakümneks.

Tartu linna tarvete rahuldamiseks Pedja ääres organiseeritud lubjapõletamine, mis oli kestnud ligemale kolm sajandit, kängus ja lakkas täielikult XIX sajandi lõpuks. See kustumine toimus võrdlemisi lühikese aja kestes, olles põhjustatud muutunud majanduselu uutest teguritest.

Veel 1880. a. oli Saduküla mõisarentnik Daniel Paling meelsasti sõlminud Tartu linnaga erilepingu, millega ta võttis rendile 12-neks aastaks linnas Meltsi tiigi läheduses asuva lubjaaia ja ühtlasi ka Tõrves linnale kuuluva paemurru ühes lubjaahjudega. Linnavolikogu nõustus talle müüma lubjapõletamiseks linnametsast, mitte üle 12 versta lubjaahjust 175 sülda kahearsinalisi puid aastas, 1 rubla süld ja samaks otstarbeks andma 1750 rublalise eritasu eest puude maharaiumiseks 83 vakamaalise metsatüki Tõrves. Paling omalt poolt kohustus maksma aastas 1000 rubla renti, müüma soovijaile linna lubjaaiast lupja hinnaga mitte üle 60 kopika vakk ja lõpuks asutama Tõrves laastatud metsamaale talu ühes vajalikkude hoonetega⁵⁴). Kuid juba 1886. a. oli olukord niivõrd muutunud, et Paling oli sunnitud paluma alandada aastarenti poole võrra, s. o. 500 rublale. Oma palve põhjenduseks⁵⁵) Paling esitab rea asjaolusid, mis tema lubjatööstuse tegevat võistlusvõimetuks. Kõigepealt omandanud Saduküla talupojad oma talude äsjase päriseksostmisega kitsendamata õiguse põletada lupja oma maa-alal. Nad võivat seda produtseerida oma tööjõuga talvisel ajal märksa odavamalt kui Paling, kes selleks peab kasutama eriliselt palgatud tööjõudu. Edasi olevat 117 linnalé kuuluva talu müügi tagajärjel linna omavalitsuse lubjatarve taluhoonete parandamiseks märksa langenud. Linnas endas ja selle ümbruskonnas olevat lubjahinnad Eestimaalt raudtee kaudu suurel määral saabuva lubja tõttu tugevasti langenud. Kõigil neil põhjusil toovat linna lubjaaia

⁵³) Tartu kassakolleegium raele 4. VI 1857, nr. 29, — TrtLA, Missiv des Dörptschen Stadt-Cassa Collegii 1856—1863.

⁵⁴) Leping Tartu rae ja D. Palingi vahel 12. XI 1880 (kontsept), — TrtLA, tmk. L/79 (1880—1897).

⁵⁵) D. Paling — Tartu linnaametile 25. I 1886, — sama toimik.

ja Tõrve paemurru rentimine ainult kahju. Ja linnavolikogu otsustaski alandada Palingi renti 500 rublale, pikendades lepingu 1. novembrini 1898. a.⁵⁶⁾ Viimane linnale kuuluv talu Tõrves Ausi läks müügile 1892. a. Varsti pärast seda lõppes seal ka Tartule lubja põletamine⁵⁷⁾.

Oleme võinud jälgida üksikasjalisemalt lubjapõletamist Pedja jõe raioonis niipalju kui see oli seotud Tartu linnaga, tänu eeskätt selle linna arhiivis säilivaile andmeile. Peale selle aga oli samas Tõrve külas Rootsi ajal ka kroonule kuuluvaid lubjaahje⁵⁸⁾. Kuid lähemad andmed nende tegevusest puuduvad. Seevastu aga on mõnevõrra rohkem teateid talupoegade lubjapõletamise kohta suhteliselt õige varajasest, nimelt juba Rootsi ajast. Need andmed tõendavad kas otseselt või kaudselt, et talupojad Pedja ääres lupja põletavad ja seda ka Tartus müütavad⁵⁹⁾. Üldiselt aga ei võinud talupoegade lubjapõletamine nende ülekoormatuse ja vaesuse tõttu tõenäoliselt kujuneda kuigi suureks.

Pärast Põhjasõda talupoegade lubjapõletamine Pedja raioonis jätkub endiselt, ilma et ta nähtavasti nüüdki oleks võtnud laiemat ulatust. Sellisest lubjapõletamisest on meil teateid ühe konfliktitõttu, mis põhjustas kirjavahetuse Tartu rae ja Puurmani mõisaomaniku maanõunik G. J. v. Zöge vahel⁶⁰⁾. Nimelt olid mõned Puurmani talupojad põletanud ühiselt lupja Tartu linnale kuuluval maa-alal, eksides seega linnamõisade valitseja poolt võõraste mõisade talupoegade suhtes antud keelu vastu. Raad laskis selle lubja konfiskeerida ja palus Puurmani mõisaomanikku omavoli tarvitanud talupoegi karistada. Maanõunik Zöge aga tõrkus seda tegemast ja võttis oma talupojad kaitse alla.

Saduküla mõisa talupoegadele jäi lubjapõletamine lubatuks kuni mõisarentnik S. Pitsch, kes 1758. a. kohale asus, selle ära keelas. See tekitas talupoegade keskel suurt nurinat, seda enam, et Puurmani mõisaomanik oma talupoegadele lubjapõletamist lubas. Rentnik põhjendas oma keeldu asjaoluga, et talupojad liigse lubjapõletamisega oma majandust laostavat ja ei suutvat täita oma kohustusi mõisa vastu. Rae komisjon, kes oli lahendamas konfliktitõttu mõisarentniku ja talupoegade vahel, otsustas 1763. a. alul, et edaspidi tuleks talupoegadel

---

⁵⁶⁾ Leping Tartu linnaameti ja D. Palingi vahel 4. XI 1889 (mustand), — sama toimik.

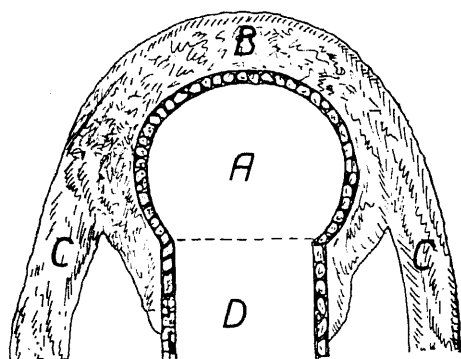
⁵⁷⁾ Vrd. W. Sternfeldt — Tartu linnaametile 20. XI 1897, — sama toimik.

⁵⁸⁾ 1684. a. oli kroonul Tõrve küla juures 2 lubjaahju, — Eesti Riigi Keskarhiiv: Descript: Book Öffwer Dörptz Gebiet, lk. 711. Vrd. ka Tartu rae protokoll 21. X 1685 (lk. 512).

⁵⁹⁾ Vrd. Tartu raad — kindralkubernerile 19. VI 1685, — TrtLA, Copey-Buch, lk. 34; Tartu rae protokoll 20. IX 1697 (lk. 722).

⁶⁰⁾ Tartu raad maanõunik v. Zögele 28. V 1725, — TrtLA, Copey-Buch 1725, Cc 29, lk. 304; G. J. v. Zöge Tartu raele 17. VIII 1725, — TrtLA, mapp XXXVII.

lubjapõletamist siiski lubada, kuid tingimusel, et nad igaüks selleks nõutaksid mõisavalitsuselt loa⁶¹⁾. Niisugune olukord jäi maksma kuni XIX sajandi alguseni. Ainult hiljemini tehti mõisarentnikule kohustuseks hoolitseda selle eest, et talupojad omapõletatud lupja pakuksid müüa kõigepealt Tartu raele⁶²⁾. Tegelikult aga tõkestas Saduküla talupoegade lubjapõletamist asjaolu, et Puurmani metsadest, kust seni Tõrves lubjapõletamiseks oli saadud puid, see XVIII sajandi lõpul kohaliku mõisavalitsuse poolt seisma pandi⁶³⁾. Kui Tartu raad XIX sajandi kolmandal kümnendil lubjapõletamist Tõrves ise hakkas organiseerima, kaotasid Saduküla talupojad õiguse iseseisvalt lupja põletada. Nagu juba öeldud, sai linnale lubja põletamine eeskätt Tõrve talude kohustuseks.

Lubjaahju põhiplaan.

A — ahju põhi, B — muldkeha, C — tee alus, D — kolde-esine.

Talupoegade lubjapõletamise kohta Saduküla naaberkogukondades Puurmanis ja Härjanurmes, mille maad hiljemini kuulusid krahv Mannteufelite perekonna majoraati, ulatub üksikuid andmeid, nagu juba nägime, ajastusse pärast Põhjasõda. Üksikasjalisemad suulised mälestused sel puhul käivad peamiselt XIX sajandi teise poole ja käesoleva alguse kohta. Eriti rohkesti tekkis sel ajajärgul lubjaahjusid Pedja ääres

Tõrvest põhja pool ja samuti Kaave jõe ümbruskonnas (vt. lubjaahjude leviku kaart lk. 181). Andmed nende ahjude kohta esitavad lubjapõletamise tehnilist külge mitte üksi hilisemal ajal, vaid märksa varasemalgi aegadel, tõenäoliselt koguni selle tööstuse algjärgul meie maal⁶⁴⁾.

Lubjaahju asemeks püüti muidugi valida koht, mis oleks võimalikult jõe lähedal. Asusid ju paemurrud harilikult jõe ääres ja ahju pere-

⁶¹⁾ Rae komisjoni protokoll 26. II 1763, lk. 22, 30, — TrtLA.

⁶²⁾ Rendilepingud Saduküla kohta 1772. a., § 4 ja 1778. a., § 4.

⁶³⁾ Vrd. Saduküla mõisa uuele rentnikule üleandmise protokoll 9. VIII 1790, — TrtLA, Acta, die Verlängerung der Pachtjahre des Stadtpatrimonialgutes Saddoküll betreffend (1789—); Ex- und Immissions-Protocoll des Stadtpatrimonialgutes Saddoküll pro Anno 1802.

⁶⁴⁾ Järgnev kirjeldus põhineb autori isiklikel mälestusil ja 1933. a. suvel vastava küsimuslehe kohaselt Eduard Tiidori poolt korjatud andmeil. Eriti rohkesti on saadud neid Jõune küla vanemailt lubjapõletajailt — Jüri Kabeilt (Venesaare talu), Hans Lätilt (Ruusa t.) ja Johann Kassilt (Lelu t.).

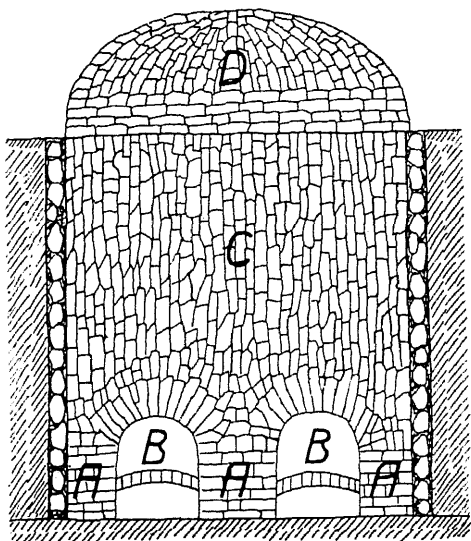

mehel tuli taotleda, et pae veotee oleks võimalikult lühem. Samal ajal aga pidi lubjaahi asuma küllalt kõrgel kohal, et põhjavesi ei ulatuks ahju. Pedja ja tema harude madalavõitu kallaste tõttu ei leidunud aga selliseid kohti kaugeltki mitte kõikjal. Üldiselt kujunes nii, et enamik lubjaahjusid asetses umbes poole kilomeetri kaugusel jõest, mõned lähemal, teised kaugemal, üksikud kõrgemal kallastel otse jõe ääres.

Lubjaahju ehitamisel kaevati mitmesuguse sügavusega poolringis auk. Selle augu põhi kaeti tugeva raudkividest vundamendiga ja sellele ehitati samuti raudkividest poolringis umbes 3 sülla kõrgune vooder, mis kaeti tagant 2—3 sülla ulatuses muldkehaga. Ahju suu ette, mille laius umbkaudu $1\frac{1}{2}$ —2 sülda, ehitati koridori dori taoline tee, mille seinad vooderdati raudkividega, kuna ta aga pealt kaeti tooreste palkidega ja kuuseokstega. Seega oli lubjaahju kere valmis. — Oma mõõtudel olid ahjud erinevad. Maht kõikus 6—15 kantsülla vahel, enamik oli 12 kantsüllalised. Ahjukere valmis, võis algada selle täitmine lubjakiviga. (Vt. lubjaahju põhiplaan, lk. 190.)

Paasi kaevati harilikult jõekaldast. Kõigepealt eemaldati 2—3 jala paksune mullakiht, mille all lasus mitme jala sügavune paelade, harilikult õhukestes, mitte üle 6 tolli kihtides, mille lahtimurdmine tavaliselt ei nõudnud just eriti suurt pingutust. Lahtimurtud kivid laoti augu kaldale kantsüldadeks. Madalvee aegadel, kus veekõrgus jões oli ainult paar jalga, kärestikulistes kohtades veel vähemgi, kaevati paasi otse jõe põhjast ja laoti kaldale. Lubjakivi kaevati muidugi suvel, harilikult soojematel kuudel.

Ahju täitmine ja lubjapõletamine toimus talvekuudel, põllutööst vabamail aegadel, kus ühtlasi oli võimalik kasustada lumeteed. Ühest paekivide kantsüllast sai 25—30 hobusekoormat, mille kohalevedamiseks umbes 1 kilomeetri kauguselt kulus paar päeva pingsat tööd ühele hobusele ja mehele⁶⁵⁾. Ahju täitmisele asudes ehitati kõige-

Täidetud lubjaahju esikülg.
A — jalg, B — küttekolded, C — rind,
D — keris.

⁶⁵⁾ Võrdluseks pole huvituseta märkida, et 1762. a. Saduküla mõis arvestas ühe kantsülla kivide murdmiseks ja ülesladumiseks 6 hobuse- ja 6 jala-

pealt lapiti laotud paekividest n. n. jalg kahe võlvitud küttekoldega (kohalikus terminoloogias „tulease“⁶⁶). Küttekollete võlvidepealne täideteti pikuti püsti laotud kividega, et tuli kergemini läbi pääseks. Üle ahju müüride ulatuv keris vooderdati väljaspoolt lapiti asetatud kivide korruga. (Vt. lubjaahju esikülgl, lk. 191.) Soojuste kiirgamise vähendamiseks kaeti keris osaliselt, ahju esikülgl aga täielikult savikihiga.

Kuna harilikult mitu talu koos lupja põletasid, siis kulus ahju täitmiseks ühes samaaegse kivide juurdevedamisega harilikult 3—6 päeva. Kogu selle aja olid ahju juures tegevad võlvijad meistrid, harilikult mõni kohalik käsitööline-vabadik, kelle eriliseks ülesandeks oli küttekollete võlvimine, ahju rinna ja kerise ladumine.

Ahju täitmine lõpetatud, või juba enne seda tuli hoolitseda küttepude juurdeveo eest. Ühe 12-ne kantsüllalise ahjutäie kivide lubjaks põletamiseks kulus 30 jooksvat sülda kaks arsinat pikki puid, mis toodi kohale umbes 120 koormaga. Puud osteti kas Puurmani või naabruses asuva Visusti mõisa metsadest. Need tulid kohale vedada harilikult 2—5 kilomeetri tagant, sagedasti ka kaugemalt.

Ahjude põletamine toimus juba jaanuaris või ka veebruari algupoolel. Oli tarvis rutata, et kasustada veel lumeteed lubja äravedamiseks. Õige harva juhtus, et talvel täidetud ahjud põletati suvel kesaajal. Nii toimiti ainult neil kordadel, kui õnnestus täita ahju ühe talve jooksul veel teiskordselt ja kui oli soodsaid turustamisvõimalusi.

Ühe ahju kütmine kestis harilikult 4—5 ööd-päeva, vastavalt ilmastikule. Kütjaiks palgati tavaliselt 2 meest, kellel oli abilisteks vajalikul määral hobusemehi puude vedamiseks riitadest kolde ette.

Lubjaahju põletamine oli omaviisiliseks sündmuseks kogu ümbruskonnale. Juba vaateltki pakkus ta külaelu üksluisuses ebatavalist pilti — oma paksu kaugelepaistva suitsusambaga selgetel talvepäevadel, mille kohal õhtuses ja öises pimeduses hõõgus alaline tulekuma. Pikkadel talveõhtutel tehti siis ümbruskonnast lühikesi külaskäike küdeva ahju juurde, kus aeti mõni sõna külajuttu ja rüübati koduõlut, mis tavaliselt kohaliku peremehe poolt oli ikka saadaval.

Oli ahi põletatud, jahtus ta mõned päevad, mille järgi võis algada lubjavedu, mis kestis harilikult 2—4 nädalat. Lupja veeti ikka kustutamata, mis oli mugavam. Kevadeks püüti alati ahi tühjaks vedada. Sest kustutatud lubja hoidmiseks puudusid panipaigad ja pealegi polnud sellel tarvitajaid. Ühte koormasse mahtus kustutamata lupja 8—11 vakka⁶⁷). Lubjaveost võtsid osa ahju peremehed ja ka ligema ümbrus-

---

päeva, 1 kantsüllala kivide ahju juurde vedamiseks ja sisseladumiseks 6 hobusepäeva. — S. Pitsch — rae komisjonile 30. IV 1762, — TrtLA, XXXVII.

⁶⁶) Kahe võlviga küttekolle oli suuremail (näiteks 12 kantsüllalise mahuga) ahjudel, kuna märksa väiksemas ahjudes see oli ainult ühe võlviga.

⁶⁷) Varemmail aegadel olid lubjakoormad väiksemad, nähtavasti talupoegade lahjade hobuste väiksema veovõime tõttu. Nii näiteks määrati kord 1684. a. koormasse 3 tündrit (= 6 vakka) lupja (Tartu rae

konna hobusemehed. Osa lupja veeti ostjate poolt. Eriti toimisid nii mõisad.

Lubja turustamine oli selle põletamisel üks olulisemaid küsimusi. Selle eest tuli ahju peremeestel aegsasti hoolitseda. Juba eelmisel suvel ja sügisel kuulati hoolega järele, kas kusagil lähemas ümbruses ja ka kaugemal on kavatsusel suuremaid ehitusi. Tähelepanu suunati eeskätt mõisadele, kes olid suuremad lubja tarvitajad. Silmas peeti ka kirikute, vallamajade ehitamist, samuti ka suuremate partiide müügi võimalusi alevites ja linnades, viimastest eriti Tartus ja Viljandis. Lubja ostu-müügi lepingud, eriti mõisavalitsustega, olid harilikult suulised, ainult üksikuil kordadel tehti lepped kirjalikult. Mõisadega sõlmitud leppeis oli eraldi ette nähtud lubja vaka kohapealne hind ja veoraha vaka eest või jälle vaka hind koos kohale toimetamisega. Mõnikord, üldiselt võrdlemisi harva, vedasid mõisad lubja ahjust oma hobustega ära. Talupojad oma ehituste jaoks tarvitasid lupja õige vähe, käies vajaajuse korral ise ahju juures sellel järel.

Turustamise raioon oli õige laialdane. Ida pool ulatus ta kuni Peipsini, lääne pool haaras ta kogu Viljandimaa, ulatudes Pärnumaagi idapoolsesse ossa, lõuna pool ulatus kuni Valgani. Varem ail aastakümnetel, kui veel puudusid lubjapõletamise alal suurtööstuslikud ettevõtted, nagu Rakke oma, kuulus Pedja raiooni lubja suuremate tarvitajate hulka ka Tartu linn.

Lubjapõletamise majanduslik tasuvus oli ettevõtjaile lähem ail aastail enne maailmasõda üldiselt järgmine, arvestades 12-ne kantsüllalise mahuga normaalahjult. K u l u s i d o l i : a) kivide kaevamise eest — 12 kantsülda à 3—4 rubla (see hind 1896.—1913. a-ni, 1860-ndaist — 1896. a-ni oli see 2,5—3 rubla süllalt), kokku 36—48 rubla; b) puude eest 30 sülda à 4—5 rubla, kokku 120—150 rubla; c) ahju võlvija meistrile umbes 7 rubla, kahele kütjale ühes prii ülalpidamisega à 10 rubla; kokku neile eripalgalistele 27 rubla. Seega oli rahalisi kulusid ühe lubjaahju põletamisega ühenduses vähem ail 183—225 rubla.

Varem ail aegadel — rendiajastul — olid need rahalised väljaminekud erinevad. Alul tuli mõisale maksta 5 kantsüllalise mahuga ahju põletamise eest 50 rubla, selle eest aga saadi tarvisminevad küttepuud mõisametsast. Talupojad suurendasid ahjusid, tehes nad mahult lõpuks kahekordseiks⁶⁸⁾, lootes, et maks mõisale jääb endiseks. Mõisavalitsus aga märkas peagi, et puid läheb palju, määras siis lubjapõletamise

---

protokoll 27. II 1684, lk. 105), 3. XII 1780. a. toodi Tartusse kord 28 reega 139 vakka, 3. III 1782. a. 30 koormaga 171 vakka (vastavad lubjakviitungid TrtLA, tmk.: Acta des Stadtpatrimonialgut Saddoküll betreffend — 1778 —).

⁶⁸⁾ Varem ail aegadel on olnud talupoegadel lubjaahjusid, mis oma mahult olid õige väikesed. Ühest ahjust saadi 75—90 vakka lupja. Sellise ahju täitmiseks kulus paasi 1—1,5 kantsülda. Vrd. Saduküla metsaülema kirjad Tartu linnakassa valitsusele 20. VI 1822 ja 14. III 1823, — TrtLA, joonealuses märkuses nr. 49 nimetatud toimik.

õiguse eest erimaksu — 20 rubla, kuna puude eest tuli maksta sülla pealt (ä 5 rubla). Seejuures oli puude ostmine kohaliku mõisa metsast Puurmani ja Härjanurme vallas sunduslik. Pärast taludemüüki, mis Härjanurme vallas toimus 1901.—02. aastal, jäi erimaks mõisale lubjapõletamise õiguse eest ära. Samuti langes ära ka kohuslik puudeost kohalikust mõisametsast. Puid osteti nüüd sealt, kust saadi odavamalt, harilikult Visusti metsast. Puurmani rendivallas jäid lubjapõletamise tingimused endisteks.

Peale rahaliste kulutuste ühe lubjaahju põletamisel kulus tööpäevi: kivide kohale vedamiseks hobusepäevi kuni 30, puude veoks hobusepäevi kuni 70, vastavalt maa kaugusele; lubjaahju täitmisel ja põletamisel mehepäevi kuni 30; kokku kuni 100 hobusepäeva ja umbes 30 jalapäeva.

Ühe 12-ne kantsüllalise mahuga lubjaahju toodang oli keskmiselt 800—900 vakka, ä 35—50 kop. Seega kõikus kogutulu 280—450 rublani. Maha arvates sellest lubjaahju põletamisega seotud rahalised kulud (183—225 rubla), jäi ahjust tulu umbes 100—225 rubla. See polnud ettevõtjatele mingi teenimata tulu, vaid õieti ainult tasu lubjaahju põletamisega ühenduses kulutatud tööjõu eest, arvestades siia ka ahju ehitamiseks ja korrashoiuks kulutatud töövaeva. Seega polnud lubjapõletamine talunikest ettevõtjatele mingi just eriti tulukas üritus, vaid peamiselt vahend, millega realiseeriti oma tööjõudu rahaks põllutööst vabal aastaajal.

Kogu tulu lubjaahjust jagunes harilikult mitme ettevõtja vahel. Sest tavaliselt põletas üks talu lubja üksi oma jõududega suhteliselt harva. Seda tehti enamasti mitme, kahe, kolme, harvemal juhtudel ka nelja talu peale kokku. Ühiselt ehitati ahi, koos tehti kõik tööd, mis selle täitmise ja põletamisega ühenduses, koos kanti kõik kulud ja võrdselt jagati muidugi ka tulud.

Lisatuluallikaks oli lubjapõletamisel ettevõtjatele veel vedu. Et vedamisega oli harilikult vaja rutata, siis võttis sellest meeleldi osa ka teisi ümbruskonna hobusemehi, kes nii said võimaluse rakendada oma tööjõudu.

Üldiselt oli lubjapõletamisel rohkesti elustav mõju kogu ümbruskonna majanduselule. Kõnelemata lubjapõletajaist, said selle kaudu tööd teisedki talud (vedudega) ja kohalik maatarahvas (paekaevamisega ja päevatööga ahju juures).

Lubjatööstus Pedja jõe raionis, mille minevik ulatub aastasadu tagasi, oli oma aja raamides omapärasemaid tööstuslikke ettevõtteid. Tema ellutõus ja areng oli tingitud vastavast kohalikust maavarast — lubjakivist, mida Kesk-Eesti laialisel alal leidub üldiselt vähe. See tööstus siin võis püsida ja areneda ainult seni, kui tal oli kasustada odavat tööjõudu, mis tal võimaldas veel maailmasõja eelõhtul võistelda suurtööstuslikes ettevõtteis produtseeritud lubjaga. Juba XIX sa-

jandi 80-ndail aastail, nagu nägime Tõrve paemurru rentniku D. Palingi esitised, oli see võistlus raskeks läinud. 1876. a-st peale oli Tartul raudteeühendus Tapaga, mis soodustas Põhja-Eesti lubja sisetungi lõuna poole, eriti Tartusse. Talupoegade lubjapõletamine suutis siiski veel püsida ja elas XX sajandi alul üle veel teatava õitsengugi, peamiselt Härjanurme vallas Jõune külas, pärast taludeostu. See õitseng, mis oli rajatud peamiselt talupoegadest lubjapõletajate suurele enesepingutusele ja võimaldatud suuremate ehituste tõttu laialisel turustamisalal, oli aga lühikese kestvusega. Tööjõu, samuti ka küttematerjali kallinemine ja selle saamisalade kaugenemine ei võimaldanud enam primitiivse tehnikaga, eriti suurt küttekulu ja tööjõudu nõudval lubjapõletamisel võistelda moodsate, iseäranis Hofmanni-süsteemiliste põletamisahjudega varustatud lubjatööstuslike ettevõtetega, mis algasid oma tegevust Põhja-Eestis äsja enne maailmasõda. Seisak eraehituslikus tegevuses ja üldiste majanduslike eelduste ümberkujunemine maailmasõja ajal andis Pedja raiooni lubjapõletamisele lõpliku hoobi. Praegu on see tööstusharu siin täiesti kokku varisenud. Töötab ainult üks lubjaahi — Ausi talus Tõrves, peamiselt lähema ümbruskonna tarvete jaoks. Nagu teistelgi tööstuslikel aladel on siingi primitiivse tehnikaga väikeettevõtted langenud ohvriks moderniseeritud suurtööstusele.

Hans Kruus.

Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa. 1883—1885.

(Järg.)

Rüütelkonna ja valitsuse vahelise terava kokkupõrke alaks kujunes juba 1883. a. päevakorrale kerkinud, kuid sellal lõplikult lahendamata jäänud kirikumaksude küsimus. Siirdunute vabastamises maksudest luteri usu kirikule mõisnikud nägid korraldust, mis soodustaks usuvahetust, kusjuures ei veetleks mitte ainult väike majanduslik kergendus, vaid määrusest ilmnev valitsuse heatahtlikkus ja toetus liikumisele. Kogu probleem seisis õieti ainult juba olemasoleva seaduse tõlgendamises ja soodsa lahenduse saavutamine oli rüütelkonnale seda tähtsam, et rahuliku alistumisega kardeti luua pretsedenti, mille alusel Venemaa riigivõimul edaspidigi oleks olnud mugavam end segada Baltimaade siseküsimustesse.

Küsimuse lahendamiseks kuberner Polivanov oli pöördunud ministeeriumi poole seisukoha saamiseks ja sealt läkitatud juhtnõõridele vastavalt ¹⁴²⁾ ta andis välja tsirkulaari seaduse lähemaks seleta-

¹⁴²⁾ EKvA, II/4, tmk. nr. 158, (1883): siseministeeriumi kiri Polivanovile 25. VI 1884, nr. 2668.

miseks¹⁴³). Tsirkulaaris tehti teatavaks siseministri seisukoht, et kõik õigeusulised on vabad igasuguseist koormusist luteri usu kirikule. Ainsa erandina seadus näeb ette rendi maksmist kirikule kuuluva maa otsese kasutamise eest. Seadus tahab inimesi kohustada koormuste kandmiseks ainult sellele kirikule, millisele kuulub nende hingeline hoolekanne, ja seaduse mõte pole see, et õigeusulistelt võtta makse võõrale kirikule. Kui nõuda luteri kirikule koormusi, mis õieti peaks kuuluma õigeusu vaimulikkonnale, siis „oleksid valitseva kiriku õigused kitsendatud ainult sallitava kiriku kasuks“. Sellepärast kuberner teeb nüüd korralduse, et tulevikus kohtuasutused kinnitaks ainult neid õigeusuliste talupoegade rendilepinguid, mis pole vastuolus ülalesitatud siseministri seisukohaga, s. o. milles puudub tavaline klausel kirikumaksude õiendamise kohta.

Kubeneri tsirkulaar tekitas suure ärevuse sakslaste ringkonnis. Eestimaa konsistoorium nägi selles luteri kiriku ajalooliste õiguste ja au sügavat haavamist, sest teda oli ametlikult esmakordselt nimetatud „ainult sallitavaks usutunnistuseks“, seega seatud ühele astmele paljude illegaalsete ususektidega, keda salliti ainult nende olemasolu tõttu¹⁴⁴). Läänemere mail seni pea ainuvalitsevale luterlusele pidi sarnane suhtumine muidugi olema kibedaks üllatuseks. Rüütelkonna nõukogu nägi tsirkulaaris samuti tõsist hädaohtu oma provintsi puutumatusse ja otsustas teha kõik mis võimalik, et saavutada tsirkulaari tühistamist või tagasivõtmist. Haagikohtunikele tuletati kõigepealt meelde, et tsirkulaar ei muuda mingil määral seadust, nii et tegelikult jääb maal küsimus ikka veel lahendamatuks. Edasi otsustati pöörduda siseministri poole ja paluda kubeneri 16. augusti tsirkulaari tühistamist¹⁴⁵).

Rüütelkonna vastav motiveeritud ettekanne siseministrile on kujukaks balti-saksluse traditsioonilise konservativismi väljendajaks. Selles rõhutati kõigepealt, et luteri usu kiriku ja rüütelkonna õigused on kujunenud sajandite jooksul ja põhjenevad ajaloolisil tingimusil ning kindlaks määratud seaduslikel normidel, mille muutmiseks kellelgi ei ole õigust ega alust, nagu seda on tunnistanud ka kõik senised Vene riigi valitsejad. Maksud luteri kirikule maal lasuva reaalkoor-

---

¹⁴³) EKvA, II/4, tmk. nr. 158 (1883): kubeneri tsirkulaar 16. VIII 1884. Kirikuseaduse paragrahv 608, p. 1, millele Polivanov oma ringkirjas toetub, kõlab järgmiselt: „Isikud, kes oma usutunnistuse järgi ei kuulu protestantlikku kirikusse, on kohustatud kandma mainitud kiriku või ta vaimulikkude heaks ainult neid koormusi, mis põhjenevad lepinguil, millised on sõlmitud omandusõiguse põhjal, s. t. kirikumaa kasutamise eest; nad on vabad kõigist muist koormusist selle kiriku või ta vaimulikkonna vastu.“ Vt. Gesetz für die evangelisch-lutherische Kirche in Russland. St. Petersburg, 1884, lk. 96.

¹⁴⁴) ERÜA, A I V172: konsistooriumi kiri rüütelkonna peamehele 8. IX 1884, nr. 662.

¹⁴⁵) ERÜA, A IV 175: rüütelkonna nõukogu protokoll 10. IX 1884, lk. 413.

musena olevat üks neid traditsioonilisi eesõigusi, mis on väljakasvanud Moosese seadustele rajatud kanoonilisest õigusest ja inimlikul võimul ei tohiks olla õigust nende muutmiseks. Neid on sellisena tunnistanud maksvaiks kõik Rootsi kuningad ja nende eesõiguste kaitsmiseks ning säilitamiseks on ka Vene riigivõim andnud kindla lubaduse Uusikaupunki rahuga. Kirikuseaduse § 608, mille põhjal püütakse vabastada õigeusulisi maksude maksmisest, käivat ainult isiklike kude koormuste kohta ja ei puudutavat üldse maal lasuvaid reaalkoormusi. Rüütelkond palub tõsiselt arvestada oma väiteid ja teha korraldus kubernerile seaduse ja traditsiooni vastase tsirkulaari tagasivõtmiseks¹⁴⁶⁾.

Oma hooga ja põhjaliku märgukirja toetamiseks rüütelkonna peamees pöördus ka isiklikult siseminister Tolstoi ja selle abi Durnovo poole, kes tema seisukohtadesse suhtusid võrdlemisi sõbralikult ja mõistvalt. Krahv Tolstoi nõustus arvamusega, et kirikumaksude probleem Eestimaal on juriidiline küsimus, mida ministeeriumis ei võidaks liiga lihtsalt lahendada. Kiri Eestimaal kubernerile, mille põhjal viimane andis välja ärevust tekitanud tsirkulaari, oli koostatud ministrite komitee soovitusel põhjal, kes sel puhul arvestas keisri märkust kubernerile eelmise aasta aruande kohta, milles väljendati lootust maksude küsimuse peatseks lahendamiseks õigeusuliste soodsas suunas. Asja olevat võimalik siiski veel kaaluda, kuid küsimuse teravaks ajamist minister ei soovita. Praktiliselt oleval ju võimalik selline väljapääs, et maaomanik võib lihtsalt renti suurendada kirikumaksude arvel, kuid õigeusuliste peaks jääma ka võimalus enesele võtta vabatahtlikult makse luteri kiriku heaks. Et kubernerile tsirkulaar ka seda keelab, oleval eksitus. Viimaks mainitud võimaluse kaalumiseks minister astuski mõned esialgsed sammud. Polivanov kutsuti pealinna ja sealt tagasi pöördudes ta lubas rüütelkonna peamehele muuta osaliselt oma eelmist tsirkulaari ses mõttes, et tunnistas lubatuks vabatahtlikud kohustused luteri kirikule¹⁴⁷⁾. Sakslaste poolt rõhutati vastuseks, et kui sellist lahendust ei võimaldata, siis suur hulk õigeusulisi jääb kahtlemata taludeta, sest mõisnikel on ju võimalik kohti rentida ainult luterlastele¹⁴⁸⁾.

Ähvardusele vaatamata ei järgnenud siiski soovitud korraldust. Rüütelkonna peamees sõitis uuesti pealinna, et veel kord isiklikult mõjustada maksude küsimuse lahendamist. Kuid siin oli olukord lühikese aja jooksul muutunud ja rüütelkonna soovidesse suhtuti palju tagasihoidlikumalt kui mõne aja eest. Eestimaal kirikumaksude probleemi harutamise oli antud ministrite komitee otsustada, kes oli pöör-

¹⁴⁶⁾ ERüA, A IV 174: rüütelkonna peamees siseministrile 18. IX 1884, nr. 472.

¹⁴⁷⁾ ERüA, A IV 175: rüütelkonna nõukogu protokoll 15. XII 1884, lk. 428—431.

¹⁴⁸⁾ ERüA, A IV 174: rüütelkonna esitis kubernerile 1. XII 1884.

dunud nõu küsides Läänemeremaade olude tundjaks peetud senaator Manasseini poole. Rüütelkonna seisukohti vist üldse ei tahtud pärida ega arvesse võtta. Nähtavasti kaaluti siin talurahva siirdumise ära- kasustamist valitsuse poliitilistes sihtides. Harutades asja, rüütelkonna nõukogu leidis, et küsimuse teravaks ajamine kaebusega senatile või isikliku pöördumisega keisri poole, pole soovitav. Otsustati loo- buda igasuguseist liig ägedaist aktsioonest, kuigi probleemi peeti siiski niivõrd tähtsaks, et rüütelkonna peamehele tehti ülesandeks juhul, kui selgub midagi oluliselt uut, kutsuda kokku rüütelkonna nõu- kogu erakorraliseks istungiks. Igatahes eelistati küsimuse esialgset edasilükkamist, sest kardeti, et lahenduse forsseeritud kiirustamisel otsus võiks kujuneda rüütelkonnale ebameeldiv¹⁴⁹⁾.

Maksude küsimuses lõplik lahendus saabus alles 1885. a., milles senat avaldas oma autoriteetse seisukoha ühe konkreetse kaebeasja puhul. Nimelt oli Pilistvere talupoeg Tõnis Kütt kaevanud kubermangu- valitsusele, et temalt nõutakse oma päriskoha eest kroonumaksude kõrval veel andameid luteri usu kiriku heaks. Kubermanguvalitsus leidis kaebuse olevat põhjendatud ja vabastas Küti vastavate koor- muste kandmisest¹⁵⁰⁾. Rüütelkonna toetusel Türi kiriku eestseisjad algatasid protsessi selle nende arvates ebaseadusliku otsuse vastu. Asi kandus senatini, kes leidis, et kubermanguvalitsus on talitanud õieti ja kirikuseaduse § 608 järgi õigeusulised, seega ka talupoeg Tõnis Kütt ei ole kohustatud maksma luteri usu kiriku makse¹⁵¹⁾. Kuigi maksude küsimus teoreetiliselt oli nüüd lahendatud, tõi ta tegelikult veel rohkeid sekeldusi. Sakslased püüdsid korduvalt nõuda andameid kirikule ja, et maksmisest pääseda, olid talupojad sunnitud igal üksikul juhul pöörduma kaebustega kubermanguvalitsuse poole¹⁵²⁾.

Kirikumaksude probleemi kõrval tõi siirdumine veel teisigi tüli- küsimusi talupoegade ja mõisnikkude vahel ja protsesside hulk sel puhul kasvas enneolematul määral. Kuna rüütelkond oma kavatsusi usuvahetuse pidurdamiseks riigivõimu toetusel ei suutnud läbi viia, siis püüdsid mõisnikud seda enam aktiivsust avaldada kohapealseis pisiintriigides õigeusu ja õigeusuliste vastu. Pikaajalisemaks kujunes tülküsimus valla- ja koolimajade pärast, mida õigeusulistele ei tahtud lubada usulisteks toiminguteks. Kuna seaduses ei olnud ette nähtud vallamajade tarvitamise korda kõrvalisteks otstarveteks, siis haagi- kohtunikel kujunes soodne võimalus teha preestrelle mitmesuguseid formaalseid takistusi. Esiteks hakati nõudma, et igal üksikul korral,

¹⁴⁹⁾ ERÜA, A IV 175: rüütelkonna nõukogu protokoll 15. XII 1884, lk. 428—431.

¹⁵⁰⁾ EKvA, II/4, tmk. nr. 65 (1883): kubermanguvalitsuse teadaanne 18. X 1883, nr. 2034.

¹⁵¹⁾ ERÜA, A IV 169: rüütelkonna nõukogu protokollid 14. XII 1883, lk. 50—51; EKvA, II/4, tmk. nr. 65 (1883): senati ukaas 15. III 1885, nr. 3673.

¹⁵²⁾ Vrd. EKvA, II/4 (1884), tmk. nr. 219 a, nr. 227, nr. 215, nr. 74.

mil vallamaja kasustamist soovitakse, õigeusulised peaksid pöörduma vallavolikogu poole loa saamiseks. Teiseks peeti vajalikuks, et salvimine toimuks politsei valve all, sest muidu võivat tekkida tülisid luterlaste ja õigeusulistevahel. See nõuaks aga vallavanemaill ametisolekut ainsal vabal päeval nädalas. Ka ei olevat üldse sobiv kasustada usulisiks toiminguks vallamaju, mida sageli tarvitatakse vangikambri ja milles mõnel pool jagatakse ihunuhtlust¹⁵³). Kuberner ei tahtnud anda ruumide lubamise või keelamise õigust vallavanemaile või haagikohtunikele, arvates, et nende otsused osutuksid enamasti õigeusulistevahel ebasoodsaiks, kuid nagu tavaliselt ei teinud Polivanov kiiret ja resoluutset otsust, vaid püüdis saavutada mingit leplikku kompromissi. Kirjavahetus ses küsimuses kestis senikui asi viimaks kaotas teravuse, sest õigeusu koolide tekkimine, mida oli võimalik kasustada ka salvimiseks ja jumalateenistuseks, tegi tarbetuks vajaduse vallamajade järgi¹⁵⁴).

Teine suurem tüliküsimus tekkis 1884. aastal õigeusu kooliruumide pärast. Senikui kirikul omad ehitused puudusid, oldi sunnitud ruume üürima talupoegadelt. Talude rendilepinguis oli aga märkus, et rentnikel on keelatud talu ja selle osasid teistele edasi anda või rentida. Sellest punktist haarasidki mõisnikud kinni. Ja kui mõni rentnik julges lubada oma majas õigeusu koolile ulualust, siis mõisnikud tahtsid sundida neid talupoegi rendilepingute murdmise tõttu kohalt lahkuma¹⁵⁵). Kohtulikud otsused talupoegade väljatõstmise kohta pandi küll esialgu seisma kubermanguvalitsuse poolt, kuid küsimuse harutamine venis pikale ja kandus edasi mitmesse instantsi (talurahvasajade komisjoni, ministeeriumi, senatisse). Lõplikult see otsustati senatis 1887. aastal, kui lahendati Vatla talupoja Jaan Metsise kaebus väljatõstmise otsuse peale. Senat asus seisukohale, et seadus keelavat talu ja selle osade edasirentimist, mitte aga maja väljaüürimist. Seepärast mõisteti Jaan Metsis rendilepingu murdmises õigeus. Õigeusu kirikule veel sobivam küsimuse tegelik lahendamine oli toimunud siiski juba varem, mil kinnitati keisri poolt maade ja majade võõrandamise seadus, mis soodustas oma iseseisvate ruumide soetamist¹⁵⁶).

Nende üldisemate tüliküsimuste kõrval tekkis veel küllalt lokaalseid kokkupõrkeid, sest enamasti iga mõisnik püüdis leida mingit

---

¹⁵³) EKKK, sal. os., tmk. nr. 766: haagikohtunikud kirjad kubernerile 5. I 1884, nr. 21; 31. I 1884, nr. 280; 2. II 1884, nr. 186.

¹⁵⁴) EKKK, sal. os., tmk. nr. 766: Polivanovi kiri Donatile 4. IV 1884, nr. 588; Polivanovi kiri siseministrile 30. V 1884, nr. 858; Polivanovi kiri siseministrile 18. IV 1884, nr. 623.

¹⁵⁵) EKKK, sal. os., tmk. nr. 766: Donati kiri Polivanovile 3. I 1884, nr. 1; talurahvakoolide nõukogu kiri Polivanovile 18. II 1884, nr. 142.

¹⁵⁶) EKvA, IV/2, tmk. nr. 126 (1887): siseminister kuberner Šahovskoile 20. VIII 1887, nr. 11 044.

võimalust õigeusuliste tülitamiseks. Lihulas v. Grūnewald olevat näiteks avanud kõrtsi õigeusu palvemaja lähedale, sihiga, et sealne kära segaks jumalateenistust¹⁵⁷). Väike-Lähtus oli parun Rosen mõnele õigeusulisele talupojale tõstnud rendi kümnekordseks, oma õigeusku siirdunud teenijad ta olevat vallandanud, õigeusu koolile jätnud posti kätte toimetamata jms.¹⁵⁸).

Sellelaadseid kaebusi tuli kubermanguvalitsusele terve rida, kuid enamasti alati selgus, et mõisnikud said end kuidagi vabandada ja kohtulikule vastutusele neid ei saadud võtta¹⁵⁹).

Eriti huvitavalt ilmnevad tollekordsed vahekorrad kooliõpetaja Varraski protsessis, keda süüdistati luteri usu laimamises ja vastuhakkamises ametivõimudele. Haagikohtunik oli erateel teada saanud, et Mäemõisa õigeusu koolmeister Varrask olevat laimanud oma jutluses jõulu eel 1883. a. luteri usu kirikut ja õpetust. Ilma et olekski ametlikku süüdistajat, nagu see ette nähtud seaduses, alustas haagikohtunik asja uurimist. Mõningad tunnistajad seletasidki, et kooliõpetaja olevat oma jutluses luteri usku nimetanud kuradiusuks. Varrask kutsuti haagikohtusse aru andma, kuid ta ei ilmunud mitmele kutsele vaatamata. Nüüd tehti vallavanemale ülesandeks tuua kooliõpetaja kohtu ette vägivaldselt, kuid seegi ei õnnestunud. Vallavanem seletas, et Varrask olevat kutsunud omale abiks salga õigeusklikke talupoegi ja õelnud, et tema ei kuulugi haagikohtu võimu alla. Ta kaitsjad hoiatanud vallaametnikke, et kui koolmeistrit hakatakse väevõimuga ära viima ja maja uks lahti murtakse, siis saab „sõariist“ välja toodud. Mitmekordseile katseile vaatamata ei õnnestunudki Varraskit kohtu ette toimetada. Ümbruskonna õigeusulised olid kogu nende sekelduste ajal suures ärevuses ja lubasid vägivaldseile sammudele vastata „sõjaga“. Kuberner manitses nagu harilikult ettevaatusele ja soovitas asja rahulikult uurida. Nii ei võtnudki haagikohtunik esialgu ette midagi resoluuatset ja ei teinud muud kui pani Varraski ainult politsei valve alla¹⁶⁰). Ometi sakslastele selgus peagi, et käesolevas küsimuses neil polnud võimalik talitada oma tavalise õigusemõiste korras, sest Varraski taga seisev vene vaimulikkond oli selleks liiga tugevaks ja enesega arvestama sundivaks vastaseks. Teravas ja halvaks panevas toonis kirjutatud kirjas teatas Haapsalu preester Poletajev, et kui Varrask ei ole korda saatnud kriminaalset

---

¹⁵⁷) EKvA, I/2, tmk. nr. 36 (1884): Donati kiri Polivanovile 26. IV 1884, nr. 2149.

¹⁵⁸) EKKA, sal. os., tmk. nr. 766: Donat Polivanovile 4. VIII 1884, nr. 3993; 10. III, nr. 1411.

¹⁵⁹) Vrd. EKvA, II/4, tmk. nr. 178 (1884): kubermanguvalitsuse žurnaal 14. XII 1884, nr. 479.

¹⁶⁰) LämSkA, tmk. nr. 2326: haagikohtu protokollid veebruarist ja märtsist 1884.

kuritegu, siis kaelakohtunik ei tohi teda kui vaimulikku seisusse kuuluvat isikut oma kohtu ette kutsuda¹⁶¹). Protsessi alustamine Varraski vastu võttis aega üle aasta, sest vene vaimulikud, kelle kaastöö siin oli tarvilik, kasustasid igat formaalsust asja sihilikuks venitamiseks¹⁶²). Tallinna praost Popov hakkas näiteks nõudma, et kõik kirjad temale kirjutatagu eesti või vene keeles, sest et ta saksa keelt ei mõistvat¹⁶³).

Varraski ja tunnistajate ülekuulamist saadi alata alles 14. märtsil 1885 ja siingi kujunes asjakäik kõigiti kesiseks. Kõne all olevast jutlusest oli siis juba möödunud ligi poolteist aastat ja enamik tunnistajad olid jutluse täpse sisu unustanud. Lisaks sellele oli haagikohtunikul küllalt tegu ülesantud kuuekümne tunnistaja ülekuulamisega, kes pealegi püüdsid asja venitada ja haagikohtuniku kulul isegi nalja tegid¹⁶⁴). Et uurimine Varraski süüd ei selgitanud, siis muretseti Riia piiskopilt harutuse all oleva jutluse kontsept. Sellega tutvudes leidis kubermanguvalitsus, et Varrask pole luteri usu kohta laimavaid väljendusi tarvitanud¹⁶⁵). Meeskohus tegi oma otsuse 15. märtsil 1886. Selle otsusega mõisteti talupojad õigeks haagikohtunikule vastuhakkamises, sest haagikohtuniku enese teoviis polevat olnud seadusepärane, kuna õigeusu vaimulikku ei või kutsuda ilmliku kohtu ette. Varraski küsimus lõpetati, kuna see ei kuulunud üldse meeskohtu kompetentsi¹⁶⁶).

Rahva hulgas kogu see protsess sai suure tähelepanu osaliseks. Siit ilmnest, et senistele võimudele vastuhakkamine ja isegi kohtu narritamine võis sündida karistamata. Üheks protsessi tagajärjeks oli kahtlemata asjaolu, et pea kogu Mäemõisa vald läks õigeusku.

Pole huvituseta veidi vaadelda seda nii palju sekeldusi tekitanud jutlust. Üldiseloomult on see kaunis osav õigeusu propageerimise kõne. Jutustatakse, kuidas vene keisrid alati olnud eesti rahva kaitsjad ja sõbrad, kuidas nad nüüd armulikult eestlastele oma usu toovat, omal kulul kirikuid ehitavat jne. Usk tegevatki eestlased venelastega sõbraks ja sugulaseks. Rängalt eksivat need luterlased, kes ütlevad, et õigeusk ei toovat muud kui häda ja viletsust. Sõbrad

---

¹⁶¹) LämSkA, tmk. nr. 2326: Poletajevi kiri haagikohtunikule.

¹⁶²) Sama arhiiv ja tmk.: Poletajev haagikohtunikule 6. VI 1884, nr. 134; haagikohtu protokoll 28. V 1884; meeskohtu kiri ülemmaakohtule 19. IX 1884, nr. 425; kubermanguvalitsuse kiri meeskohtule 16. X 1884, nr. 1829.

¹⁶³) Sama arhiiv ja tmk.: Popovi kiri haagikohtunikule 12. XI 1884, nr. 814.

¹⁶⁴) Sama arhiiv ja tmk. haagikohtuniku protokoll 14. III 1885. J. Libe, stipendiaadi-aruanne, lk. 72—73.

¹⁶⁵) LämSkA, tmk. nr. 2326: kubermanguvalitsuse kiri meeskohtule 12. XI 1885, nr. 2531.

¹⁶⁶) LämSkA, tmk. nr. 2326: meeskohtu otsus 15. III 1886.

kunagi ei toovat häda ja viletsust, küll aga vaenlased. Rahvas tundvat seda isegi ja ütlevat sageli, et luteri usku mõisnikud ja õpetajad talupoegi rõhuvad ja on kurjad. Mõisnikkude laimamine aga olevat ülekohtune ja sellest tulevat hoiduda, kuid olevat rumal uskuda, et sõber teeb ning soovib kurja ja vaenlane head. Edasi seletatakse, et õigeusu sisulised laimamised on ülekohtused. Kõigil kommetel õigeusu kirikus olevat oma sügav tähendus. Samuti ka luteri usul, kuid sel olevat need palju väiksemad ja mitmed luterlaste kombed võivat rumalaid viia eksiteele. Paganad näiteks, kes luteri kiriku otsas näevad kukke ja ristiusust midagi ei tea, võivat kukke pidada poesildiks ja kirikut kukekaupluseks. Sisse astudes nad võivat arvata, et on sattunud teatrisse, sest inimesed istuvad pinkidel, ees keegi räägib ja sealjuures korjatakse raha. Pühade ajal lastakse vahel isegi piletiga kirikusse. Ridala kirikus on seinal kolm musta siga (v. Kursell'ide vapp) ja kui õigeusulisi sõimatakse kujude kummardajaks, siis võiks luterlasi nimetada seakummardajaiks. Ükski mõistlik inimene seda teha muidugi ei tohtivat. Ehk küll ei kõlbavat luteri usku sõimata, siiski olevat vaja teada, et viimase õpetus ei ole väga sügav. „Luterlased on kõige oma Luteruse usuga kui väikene sääse salgake vägeva Vene riigi vastu...“¹⁶⁷⁾.

Need protsessid ja tülid mõisnikega kujunesid 1884. aastal avaliku elu keskpunktiks ja neis õieti avalduski kogu õigeusu „lääkumine“. Õigeusulised avaldasid siinjuures suurt aktiivsust ja kohtuskäimist jätkati vahel isegi senatini. Loomulikult sündis see preestrite toetusel ja kaasabil.

Õigeusu vaimulikkonna tegevus siiski ei piirdunud ainuüksi protsessimistega ja võitlusega sakslaste vastu. Küllaltki suur energia hulk kulus uute koguduste administratiivseks korraldamiseks. Õigeusu kirik hakkas elama oma iseseisvat elu ja inimesi püüti tõsiselt siduda uue kirikuga. Tähtsamaiks sündmusiks kirikuelus kujunes uute palve- ja koolimajade õnnistamine, millest enamasti alati võttis osa ka kubermanguvalitsuse esindajaid. Siin peeti kõnesid, mille sageli osalt poliitiline sisu taotles usuvahetuse hoogustamist. Püüti hoolitseda rahva aktiivse osavõtu eest neist pidustusist. Preester Poletajev kirjutab, et koolimajade õnnistamisel õigeusuliste koorid on esinenud lauludega ja et vahel on isegi eesti rahvalaule ette kantud¹⁶⁸⁾.

Pea täiesti kohalikkude preestrite hoolde jäi nüüd ka siirdumise tegelik juhtimine ja rahva poolt tulevaist spontaanseist sooviavaldusist ei olnud enam midagi kuulda. Lisaks 1883. a. avatud õigeusu kogudustele (Lihula ja Virtsu) järgnesid Väike-Lähtru, Paadremaa ja Emmaste¹⁶⁹⁾. Võrreldes eelmise aastaga oli siirdumine 1884. a. tundu-

¹⁶⁷⁾ LämSkA, tmk. nr. 2326: Varraski kõne kontsept.

¹⁶⁸⁾ ERKA: Haapsalu kiriku kroonika, lk. 55.

¹⁶⁹⁾ Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 456, 501.

valt vähenenud. Siirdumise motiividena näivad esirinda kerkivat praktilised kaalutlused ja usuvahetus toimub üldiselt enam-vähem rahulikult. Ainult Hiiumaal tekkis mõningaid sekeldusi. Siin oli Emmastes harilikul viisil alanud siirdumine. Preestrid käisid salvimas ja õpetamas, kohalikud liikumist toetavad talupojad tegid kihutustööd ning pidasid koosolekuid ja sakslased püüdsid liikumist summutada ning näidata seda ebasoovitavas poliitilise hässitustöö valguses¹⁷⁰). Hiiumaal tekkis aga varsti tõsisem ärevus. Preestrid siin ilmselt ei piirdunud ainult puht hingekarjaselise tegevusega, vaid eraviisil olid jutelnud talupoegade ka viimaste majanduslikust olukorrast ja andnud nõu mõisnikkude majanduslikule survele vastu panna. Talupojad hakkasid selle tagajärjel resoluutselt tõrkuma kiriku- ja koolimaksude maksmise vastu ja seletasid lisaks, et ka passide eest olevat neil vaja vähem tasuda, kui seni nõutud, ja preestri seletuse järgi olevat neile ka pearaha määramisel ülekohut tehtud¹⁷¹). Alles pikemate seletuste järgi rahunesid talupojad ja kroonumaksud nõuti jälle sisse¹⁷²).

Kahe aasta jooksul oli Läänemaal siirdunud õigeusku 3407 inimest (neist 1884. a. — 941). Siirdunud olid enamasti kõige rahutumad ja vastuvõtlikumad hulgad, kuna kainemad ja konservatiivsemad hoidusid veel tagasi. Paljusid hirmutas kahtlemata ka sakslaste poolt avaldunud tagakiusamine. Jäädi esialgu äraootavale seisukohale, et näha, milliseks kujuneb uute õigeusuliste elu¹⁷³). Raugev liikumine oleks vaevalt veel elustunud, kui 1885. a. ei oleks üles kerkinud hoopis uusi tegureid. Nimelt saab siirdumine omale sel aastal palju mõjukama ja osavama patrooni kui piiskopp Donat. Uus energiline Eestimaa kuberner asetab usuvahetuse oma poliitika lipukirjaks.

Asudes 1885. a. ammu kavatsatud Läänemeremaade venestuse tegelikule läbiviimisele, valitsus ei lootnud senisest kubermangu juhist Polivanovist resoluutse ja julge poliitika teostajat ja uueks Eestimaa kuberneriks määrati keisri isiklikul tahtel vürst Sergei Šahovskoi. Viimane oli oma ilmavaatelt veendunud slavofiil ja ta sõprade ring koosnes väljapaistvamaist slavofiilide esindajaist. Aksakov, Katkov, Pobedonostsev, Samarin — neilt sai Šahovskoi oma poliitilised veendumused ja ilmavaate¹⁷⁴). Omades senisest teenistusest rea administratiivseid kogemusi ja olles iseloomult energiline, suure

¹⁷⁰) EKKA, sal. os., tmk. nr. 766: Emmaste kiriku-eestseisja kiri kubernerile 24. XI 1884, nr. 9.

¹⁷¹) EKvA, I/2, tmk. nr. 56, a. 1885: haagikohtuniku kiri kubernerile 29. IV 1885; lisad: Hiidu-Suuremõisa kogukonna protokollide ärakirjad 5. IV 1885, 25. IV 1885.

¹⁷²) Sama arhiiv ja tmk.: kubermanguvalitsuse resolutsioon 17. V 1885.

¹⁷³) Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 501—502.

¹⁷⁴) Venok na mogilu. Statji posväštšennõja pamäti bövsago estländskago gubernatora knäsja S. V. Šahovskogo. Revel 1896, lk. 445.

intelligentsiga ning oma sihtide taotlemisel äärmiselt järjekindel, oli Šahovskoi sobivaim isik valitsuse venestuspoliitika teostajaks.

Balti aadli vastu ei olnud Šahovskoil mingit sümpaatiat ja oma peamiseks ülesandeks ta tegi sakslaste võimu hävitamise. Selle sihi saavutamiseks ta pidas vajalikuks kaotada nende poliitiline ja kultuuriline iseseisvus ning lõpetada nende võimutsemine maa pärisrahvaste üle. Eestlastel Šahovskoi arvates mingisugust eluõigust ei olnud ja neid tulnuks ühte sulatada venelastega, nii nagu aeg oli seda teinud mordvalaste, tšeremisside ja teiste soome sugu rahvastega¹⁷⁵).

Võitluses saksa separatismi vastu Šahovskoi ei pidanud küllaldateks politsei- ning kohtureforme ega ka kohaliku aadli omavalitsuse kaotamist. Tuli hävitada sakslaste moraalne ja majanduslik tugipunkt pärismaalaste näol ja asuda viimaste täielikule venestamisele. Selleks tuli murda Šahovskoi arvates ainus poliitiline side siinsete valitsejate ja nende orjade vahel, nimelt ühine usk. Protestantlus olevat tugevaks relvaks, mille abil sakslastel võimaldub taotella valitsuse vastast separatismi. Tõeline eestlaste venestamine olevat võimalik ainult õigeusu kaudu, sest ainult õigeusulisi eestlasi võidavat täielikult liita suurde vene peresse¹⁷⁶).

Läänemaa usuliikumises nägi Šahovskoi poliitiliseks võitluseks teretulnud relva, mida ta hakkas osavalt kasutama otsekohe ametisse astudes. Oma usulise töö edukaks läbiviimiseks Šahovskoi asus kõigepealt lähedasse kontakti õigeusu preestritega, kelle kaasabil ta hakkaski teostama eestlaste usuvahetust venestuse otstarbel¹⁷⁷). Konversiooni juhtimine läks nüüd täielikult kubeneri kätte, kelle energilisel teotsemisel oli märgatavaid tagajärgi. Siirdumine haaras kogu Põhja-Eesti ja konvertiitide arv kasvas märgatavalt. Kuid spontaanseks rahvaliidumiseks usuvahetus Šahovskoi ajal enam ei muutunud. Siirdumise otseseks põhjustajaks ühes või teises kohas oli ainult agarate preestrite kihutustöö. Kubeneri selgesti ilmnev suur poolehoid usuvahetusele ergutas samuti inimesi siirduma, kusjuures see sündis valdavas ulatuses praktilisil kaalutlusil. Sakslaste tagakiusamine jätkus küll, kuid toimus vähema hooga kui varemini. Kubermanguvalitsus valvas hoolega õigeusuliste huvide eest ja suur osa kaebusi mõisnikkude vastu lõppes talupoegade võiduga. Ka vähendas uus kohtu- ja politseikorraldus tunduvalt mõisnikkude võimu. Nende reformide läbiviimise eest oli Šahovskoi hoolitsenud just õigeusu huvides. Harutades õigeusuliste tagakiusamisi, Šahovskoi pörkas mitmel korral raskuste vastu, mis takistasid teda osutamast viimastele vajalikku kaitset, sest maksivad seadused võimaldasid sakslastele ilmselt omavollist teotsemist. Et resoluutsemalt kaitsta siirdunud talupoegi,

¹⁷⁵) Iz Arhiva III, lk. 209.

¹⁷⁶) Iz Arhiva III, lk. 6.

¹⁷⁷) Venok na mogilu, lk. 58.

Šahovskoi kiirustaski uute seaduste maksmapanekuga¹⁷⁸⁾. Õigeusliste toetamiseks Šahovskoi algatas veel teisigi seaduseelnõusid, milledest aga kõik ei leidnud vastuvõtmist, sest valitsusele olid mitmed Eestimaa kuberneril poolt soovitatud uuendused liiga radikaalsed.

Šahovskoi teotsemine õigeusu toetajana püsis seaduslikkuse piirides. Ta valvas tõsiselt, et ka preestrid siin ei eksiks, nii et sakslasil poleks õigust õigeusulistele midagi ette heita. Šahovskoi suhtus siirdumisse kaine poliitikuna ja mõistis, et osa usuvahetajaid teeb seda majanduslikkude kasude ootuses. Kartes, et lootusis pettumine võib hiljem halvavalt mõjuda siirdumise tulemusile, ta püüdis takistada vastavate pettekujutuste levimist. Usuvahetuse küsimusis tekkis kuberneril varsti pärast ametisse astumist terav vastuolu piiskopp Donatiga¹⁷⁹⁾. Nagu nägime, oli Donat fanaatiliseks siirdumise toetajaks, kes vaatas siirdumisele usulisest seisukohast ja ei hoolinud pea vähematki poliitilisest kaalutusist. Maa venestuse sihid olid temale igatahes kauged. Piiskopi ainsaks sihiks oli õigeusuliste arvu tõstmine, kusjuures siirdumise põhjustest ta peagu ei olnudki huvitatud. Igatahes kuberner toetas Donati teotsemist ainult vastumeelselt ja puht diplomaatilisil kaalutusil, et mitte sakslaste ees avaldada leppimatuse märke ja sellega dikrediteerida piiskoppi, mis üldisele siirdumistööle oleks olnud suureks kahjuks¹⁸⁰⁾.

Vaatamata Šahovskoi energilisele teotsemisele ei kestnud siirdumine ka tema ajal kaua ja rauges 1888. aastal¹⁸¹⁾. Samuti ei teostunud ka Šahovskoi lootus õigeusulisi eestlasi täielikult sulatada venelastega. Liikumise raugemise põhjused on ilmsed. Tähtsaks teguriks oli siin kõigepealt õigeusu misjonitöö vaibumine uue peapiiskopi Arseni ajal. Viimane oli tüüpiline suurvene kiriku esindaja, kellele slaavlus ja õigeusk olid sünonüümid. Õigeusulisi, kes oma palveid loevad eesti, läti, poola või mõnes muus keeles, ta pidas lahusulisteks — raskolnikuiks. Arseni suhtumine eestlastest preestresse oli halvaks-panev. Ka kõige venemeelsemaid ta ei pidanud täisväärtuslikeks ja kohtles neid haavava üleolekuga. K. Tiisik, M. Suigussaar, D. Tamm — kõigil neil on olnud hõõrumisi piiskopiga¹⁸²⁾.

¹⁷⁸⁾ EKKA, korralduslaud 1885. a., tmk. nr. 46: Šahovskoi palvekirjade kantselei ülemale 4. X 1885, nr. 2155. Iz arhiva II, lk. 25: Šahovskoi ettekannet siseministrile 5. X 1885, nr. 360.

¹⁷⁹⁾ EKK, sal. os., tmk. nr. 806: Donati kiri kubernerile 23. VI 1886.

¹⁸⁰⁾ Sama arhiiv ja tmk.: Donati kiri Šahovskoile 16. VIII 1886, nr. 154; Iz Arhiva III, lk. 5—6: Šahovskoi Pobedonomstseville 8. III 1886. Sellega olgu korrigeeritud Eesti Biograafilises Leksikonis lk. 73 esinev väide, nagu oleks Donat ja Šahovskoi teotsenud käsikäes.

¹⁸¹⁾ Siirdunuid oli Eestimaal 1885. a. — 1800, 1886. a. — 3575, 1887. a. — 1891; hiljemini märksa vähem. Obzor Estlândskoi gubernii za 1891. g. Revel 1892, lk. 100.

¹⁸²⁾ Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 936, 980—983, 1022—1026; EKIA, Karp Tiisiku ülestähendused.

Õigeusk ei suutnud rahuldada ka neid lootusi, mis temaga seoti. Märgatavat majanduslikku kasu usuvahetusega ei saavutatud ja samuti ei toonud ta vabanemist sakslaste surve ja ülivõimu alt. Vene riigivõim ei osutunud lähemal kokkupuuteil sugugi ülisõbralikuks talurahva vastu ja kui venestuse surve ka külasse jõudis ning kiidetud veneusu kool selgeilmelist venestust hakkas harrastama, siis olid usuvahetuse senised psühholoogilised eeldused lõplikult suigutatud, seda enam et ärkamisaja loosungid, millega liikumine Läänemaal sisse juhatati, kaotasid muutunud olukorras oma mõju. Teatud protsent enamasti karjääri huvides siirdujaid leidis hiljemini, kuid see asjaolu ei luba loomulikult enam rääkida usuvahetusest kui rahvaliidumisest.

Haarates tagasivaatava pilguga eelkirjeldatud liikumist kogu ulatuses, näeme, et see jättis õieti rahuldamata kõik käärinud laagrid. Venelastele ei andnud liikumine oma peatse raugemise ja siirdunute massi suhteliselt väikese arvuga kuigi võidukat tunnet. Sakslastele olid sündmused aina uueks poliitiliseks kaotuseks ja järjekordseks astmeks nende mõju varisemisel rahva laiemais massides. Liikumisest osa võtnud eestlaste usuline ja poliitiline rahutus oli küll jahtunud, ometi seda saavutamata, mille õhinas usuvahetus algas. Teiselt poolt aga juhtis usuvahetus Läänemaa seniseid usulahkude palanguid ikkagi teatud ühiskondlikuks liikumiseks, nii aidates ka seda maakonda mõnevõrra järele teistele Eesti aladele, mis oma sotsiaalses tõusus olid enam mõjustatud ärkamisaja ideestikust. Kohati võimaldas usuvahetus ühele osale haridust taotlevale eesti ringkonnale ka siit kõrgema hariduse vaimuliku seminari kaudu, mis küll omalt poolt kaasa aitas vene orientatsiooniga intelligentsi kujundamiseks eestlaste keskel kohe järgnenud venestusajaks, süvendades meie avaliku elu üldist poliitilist mannetust ja iseseisvusetust. Üldiselt aga sumbusid kõik need jooned sajandi lõpu ja 1905. a. käärimistesse, nii et Läänemaa usuliikumisest nüüdseni on püsima jäänud vaid mõned kohapealsed usulis-kultuurilised mõjustused.

L. Rebane.

(Lõpp.)

„Iggaüks“ ja Silmsi talupojad a. 1803.

XIX sajandi agraarkäärimistest teame seni õieti juba kõik suuremad nn. „talupoegade sõjad“ mõisa vastu. Meil on käsitusi Kose-Uuemõisa rahutustest, Pühajärve sõjast, suurest Mahtra sõjast jne. Siiski on veel rida episoodide, mis oma käigu ja tulemuste tõttu nõuavad kui mitte just sama suurt, siis ometi õigustatud tähelepanu.

Kui tuletaksime korraks meelde kirjandust Eestimaa talurahva vabastamise kohta 1802.—1816. a., siis, üksikasju puudutamata,

konstrueeruvad mälus põhijooned, mis hargnevad keisrikojas, kubermanguvalitsuses ja, toleaeegses keeles, „ritterschafti landstoa pääl“ — s. o. maaapäevadel ja rüütelkonna nõukogus. Lisaks on meie ees terve rida seadusi ja määrusi, ikka tihedama arvu paragrahvidega ja neis järjest radikaalsemate reformidega. Võlutud sellest hoogsast arengujoonest, on uurijad ja vaatlejad siiski nagu toleaeegsedki kubernerid, nõunikud jt. paragrahvide ja diskussioonide tihnikus. Ainult kui Kose-Uuemõisa taoline suur leek lööb lõkkele, või kui paberil talupoegade „kasuks“ valminud määrused seni võrdlemisi rahulikkude talupoegade poolt rahutult vastu võetakse, siis pöördub tähelepanu maale. Nii jõuab uurija talurahvani ikka kubernerikantselei kaudu.

Eelistamata või hindamata üht või teist uurimisviisi, võib ainult väita, kuivõrd kasulikuks mõnikord osutub sündmuste käsitlemine ka piiratumas ulatuses. Kestvamat aega mõnd maa-alalist üksust, kihelkonda, küla, mõisat jne. jälgides kerkib tahtmatultki kantseleiaktide kõrvale maa-arengu enda pidev joon.

Käsitelles pikemat aega ühe Põhja-Eesti läbilõikekihelkonna, Harju-Jaani, ajalugu, on tulnud järeldusena esitada mõndagi joont, mis ei ole tähtsuseta ka Eestimaa üldisele ajaloole.

Harju-Jaani, pärast *Liber Census Daniae* aega hargnenud väikekihelkond Šayentacken, arengukäigus mitmeti mõjustatud Tallinna majanduslikust lähedusest, on seni üldisemalt tuttav vahest ainult Ed. Vilde romaanist „Kui Anija mehed käisid Tallinnas“. Sama kuuluse Anija kõrval vääriskid ka Perila talupojad, eriti Rätla vabatalupoegade rahutusekoldest arenenud teadlikuma nõudlikkuse ja mõisaga peetud kestvate tülide tõttu.

Teravamaks ja ka kirjanduses mitmel puhul esitatud näiteks Perila talupoegade halvast ja vaenulikust suhtest oma mõisnikuga on tuntud episood vastuhakkamisest Põhjasõja esimesel aastal.

Venelaste üllatuslik pealetung Narvale 1700. a. sügisel oli põhjustanud kohalikkude võimude poolt kiiret ja üldist maakaitse organiseerimist. Kahes üksteisele järgnevas publikaadis¹⁾ kutsuti teiste kõrval ka talupoegi püsside, püstolite, karabiinide, muskeetide, mõõkade, sirpide ja muude võimalikkude relvade alla. Talupoegadele said need korraldused aga vastuhakkamiste signaaliks ja relvastumist taheti kasutada eeskätt mõisnikkude vastu.

Harju-Jaani kirikus²⁾ on sel puhul valju häälega hüütud: Juma-

¹⁾ ERKKA, Placata von 1700 bis 1704; publikaadid 15. ja 17. septembrist 1700. a.

²⁾ ERKKA, Asehaldur Porteni memoriaal kindralkuberner Axel Julius de la Gardiele, Rakvere, 29. sept. 1700. — H. Sepp, Narva piiramine ja lahing a. 1700; Tallinn 1930, lk. 94—95, kirjeldab seda samuti, kuid rõhutab kahel puhul, et see on sündinud Järva-Jaanis. See on eksitus, mis tekkinud nähtavasti Winkleri tsiteerides, kuna siinkohal on kasustatud originaal-memoriaali Riigi Keskarhiivist. Juba selles mainitud Perila ja Raasiku mõisad viitavad kahtluseta Harju-Jaanile.

lale tänu, et me nüüd ometi kord oleme saanud sakslaste üle pere-meesteks, antagu aga meile kätte relvad, mis kuningas on saatnud meie jaoks nii paljude laevadega, ja siis tapame esmalt kõik sakslased maha, pärast aga vaatame, kuidas saame toime venelastega. Perila talupojad on selle järele kirikust välja läinud ja teineteist õhutanud: mingem mõisasse ja löögem maha selle vana kuradi, kellest niikuinii midagi kasu ei ole.

Ei muutunud olukord ka Vene aja ajal. Raske olund Põhjasõja ulatuslikkude laastamiste järel oli juba iseendast soodus metsiku aja-järgu mõjustusel rahutusteks. Perilas tekkis talupoegade ja tookordse mõisaomaniku Johann Adolph von Rosenthali vahel terve rida protsesse, mis aga tavaliselt lõppesid talupoegade kaotusega.

Rootsi-Vene rahu saabudes jõudis Perilasse tagasi Bernhard Friedrich von Rosenthal, kes mõisa nüüd oma protsessihimuliselt vennalt üle võttis ja palju rahulikumale tööle andus, mille õige huvitavaid üksikasju siin pole mahti jälgida.

Siit peale algavad ka need Eestimaa poliitilises ja kultuurajaloos nn. „tühjad aastad“, mis kestavad kuni talurahva eraõiguste perioodini. On muidugi iseküsimus, kas need aastad siiski pole sisustatud nii mõningaistki sündmustest ja olukordade arengust, mis neile õigustaks uudsema huvi ja käsitluse, kuid Perila talupoegi jälgides ei ole meil enne XIX sajandi algust küll midagi iseloomukamalt mainitavat. Mõneks ajaks põnevust tekitas küll 1751. a. augusti lõpul toimunud roim Perilas, kus seljatagant lasti maha Perila seekordne omanik rittmeister Rosenthal, ja kus roimariteks osutusid tüliküsimuste pärast mõisast põgenenud eestlasist kokapoisid.

Sajandi järgmised aastad möödusid edasi vaikselt. Koolide arendamisest kõneldi küll löiult, kuid suuremaid tulemusi ei saadud. Majanduslikku olukorda valgusid traditsiooni sugemed, maksud ja koormused kujunesid mõneks ajaks teatud kõrgusele kindlaks ning alles valgustusaja kauge ärksuse kuma liigutas maa kõrgemaid kihte elavamaks.

Mõnikord tasuks vaadelda ka selle ajastu igapäeva elu mõisas ja talus. On säilinud mõningaid mõisnike päevikuid; rohked ja otse massiliselt mahukad kohtuprotsesside toimikud sellest ajast on kõik veel tühjendamata, ometi ilmselt töötades väärtuslikke lisaandmeid.

Niisuguses õhkkonnas jõuame sajandi lõppu, mil hargnesid talurahva õigusliku seisundi esimesed parandustaotlused, eraõigused jne. Peatselt järgnes ka ametlik seadusandlus, alates „Iggaühega“. Talupoegade kaitsekorraldusi tuli juba ka keisrilt, nii näit. pühapäevatöö keeld keiser Paulilt 1797. a. aprillis: „et ei ükski, ei mingisuguse Asja pärrast ei pea julgema Tallopoja Rahvast Pühapäivil Tõle sundida, sedda enam, et neil teistel kuel Näddala Päivil iggaüks kül jouab omma Põllu tööd tehha, kui agga sedda öiete Rahvale jagga-

takse³⁾. See „Ei ükski“ oligi esimesi pääsukesi „Iggäuhe“ eel. Ning viimasega seob meid õige tihedalt Silmsi talupoegade ja mõisniku vahelise tüli käsitlemine aastast 1803.

Niipalju kui rüütelkond omalpoolt parandusi septses talurahva õiguslikule ja majanduslikule olukorrale, oli see kõik peamiselt ometi mõeldud mõisnikule endale kasuks. Ei ole seetõttu ime, kui üksikud mõisnikud omal algatusel väljusid sel ümberkujundamise ajastul oma kasude taotlemiseks, kohati isegi nii teraval kujul, et see ei saavutanud enam nõustumist rüütelkondliku esinduse poolt.

Säärane olukord tekkis Harju-Jaani tüüpilises käärimiste mõisas, Perilas, 1803. aastaks.

1802. a. kevadel oli Perila omanik major von Mohrenschildt⁴⁾ mõisa maad lasknud maamõõtja poolt ära mõõta ja võtnud siis seitsmelt Silmsi küla talupojalt ära kaks nende senist põldu. Üks põldudest oli haritud suvevilja jaoks ning jaoti juba külvatudki. Silmsi talupojad olid tookord kõik pooladrikkud, külviga: esimesel väljal 6 tündrit, teisel — 6 tündrit 2 vakka ja kolmandal vähe üle 7 tündri, nende „talupoja-mõõdu“ järgi.

Aravõetud maa andis Mohrenschildt edasi kahele uuele talupojale, keda ta soovis asundada Silmsi külla. Endistele talupoegadele andis mõisnik tagasi küll seemne, kuid ei tasunud tööpäevi. Hiljem, 1803. a. kevadel soovis Mohrenschildt ära võtta ka kolmanda põllu ja selle üle anda uutele talupoegadele. Kui aga valitseja Taubenheim teatanud, et senised talupojad maad juba künnavad, lasknud ta need mõisa kutsuda ja olnud neile õige kuri. Talupojad püüdnud seletada vastu, et kolmanda põllu loovutamisel nad oma karjaga jääksid nälga, sest asemele antud maa olnud kolmandikus vaid kiviunnik. Sellest hoolimata oli mõisnik kepiga ajanud talupojad toast välja.

Nüüd läksid talupojad õigust otsima Tallinna, kubermanguvalitsusse, seletades pärast, et neile ei olevat veel teada olnud kihelkonnakohtuniku ametisse astumine. Kubermanguvalitsusest juhatatigi neid nüüd kihelkonnakohtuniku, haagikohtunik Stael von Holsteini juurde. Viimase juurde ilmus talupoegadest Abrami Villem üksi, kuna teised läksid koju. Kihelkonnakohtunik käskis ka Abrami Villemil koju minna ja sõnakuulelik olla, lubades asja peatselt võtta uurimisele.

Nii sündiski. Mõne päeva pärast tuli kihelkonnakohtunik Perila mõisasse, uuris asjakäiku ja käskis talupoegadel mitte vastu hakata, vaid maa anda neile, kellele mõisnik seda soovib anda. Talupojad vastasid, et nad tahtvat teha kõik, mis härra neilt nõuab, kuid maad ei või nad ära anda. Kuuldes seda, nõudis kihelkonnakohtunik, et

³⁾ EKA, 422, Acta de anno 1797. Ukaas 5. aprillist 1797.

⁴⁾ Otto Hermann Mohrenschildt, Perila ja Rätla omanik, oli sündinud 5. sept. 1752, suri Perilas 15. juulil 1822. Vrd. Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil: Estland, Band II, Lieferung 2, lk. 131.

talupojad oleksid vähemalt kaks nädalat rahul, kuni kohus saab mahti asja harutamiseks kohale ilmuda. Talupojad lubasid seda, mille järele kuni sõnnikuveoajani kõik jäi vaikseks.

3. juuni hommikul saatis Mohrenschildt oma kupja Silmsi külla teatama veel samal päeval kavatsetud sõnnikuveost, soovides teada, kas talupojad lasevad seda sündida või kavatsevad takistada. Talupojad vastasid üksmeelselt, et nad ei lase vedada, vaid tahavad oodata küsimuse lahendamist kohtus, millise vastuse ka kubjas Mohrenschildtile teatas.

Mõne tunni pärast tuli kubjas tagasi ja teatas — „härra tuleb, olge vastas,“ mille järele talupojad läksid ühiselt välja ja sulgesid kolmandale põllule viiva värava. Mohrenschildt tuligi ratsutades oma valitseja Taubenheimi ja tallmeistri Gloy saatel, hiljem järgnes neile veel mõningaid mõisa teenreid.

Jõudnud kohale, küsis mõisnik tänaval jõugus seisvalt talupoegadelt, miks nad maad ära ei anna. Talupoegadest vastanud Miku Hans, et nad soovivad oma õiguse kaitseks esineda kohtus. Hansu sõnu korranud Abrami Villem, sest Mohrenschildt ei saanud Hansu ebaselgest kõnest aru. Kuuldes vastust, käratanud mõisnik: „Minna tahhan sulle kohtud neitama, olled sinna Kohto mees Kurrati hing!“ ja löönud käes oleva sõrmejämmeduse sarapuust kepiga Abrami Villemit kaks korda pähe, nii et kepp murdunud. Edasi tahtnud Mohrenschildt oma hobusega Abrami Villemile peale ajada. Kaitseks haaranud Villem aiateiba ja hoidnud selle vastu hobuse rinda. Siis alles tõmmanud Mohrenschildt oma hobuse tagasi ja Villem saanud mahti pageda talu õuele teiste juurde varju.

Ägestunud mõisnik ei jäänud rahule, vaid tahtnud talupoegadele õuele järele ratsutada. Takistuseks hoidnud talunik Hansu Mats teibaga värava kinni, nii et mõisnikul tuli õuele pääsemiseks tarvitada oma teenrite abi. Õuel pidanud tallipoisid Hansu Matsi „maha võtma“, kuid viimase appihüüetele järgnes üldisem rüselus, mis talupoegade arvukuse tõttu lõppes nende pääsuga.

Nüüd siirdus Mohrenschildt oma saatjatega uute talude juurde, käskis valmis laduda mõne koorma sõnnikut ja seda vedada vaieldavale põllule. Kui Silmsi talupojad neid ettevalmistusi märkasid, tõttasid nad koos suletud põlluvärava taha ja püüdsid koormaid mitte sisse lasta. Mõisnik käskis nüüd aeda maha kiskuda, mida talupojad alul küll lattidest kinni hoidmise ja nende vastu peksmisega püüdsid takistada, kuid vastupanu asjatust nähes loobusid sellest ja läksid koju, et järgmisel päeval uuesti minna kaebustega linna, kubermanguvalitsusse ⁵⁾.

⁵⁾ HaMskA, 1803/nr. 1715, Acta Eines Kaiserl. Harrischen Manngerichts in Betreff Widersetzlichkeit von 7 Pergelschen Wirthen gegen ihren Erbherrn. — Sündmuskäigu kirjeldus motiveeritud kohtuotsuses 11. juulist 1803. a.

Silmsi talupoegade lõrkumise ja vastuhaku küsimust asus kubermanguvalitsus harutama 6. juunil.

Otsustamise aluseks võeti kubermanguseaduse § 242, mis nägi ette rahutuste puhul kreisipealiku poolt kubermanguvalitsusele ja kubernerile seletuse esitamise ning rahutuste summutamise kasustada olevate võimuvahenditega. Viidates sellele paragrahvile, kästi haagikohtunikul Perilasse ilmuda ja talupoegadele teatada, et uurimine on jäetud tema hooleks ning karistusest hoidumiseks peavad talupojad kohe loobuma igast vastuhakust. Selle järele pidi haagikohtunik koos kihelkonnakohtuga kohal teostama kõigi asjaolude täpsa uurimise, eriti rõhku pannes talurahva-regulatiivi punkt VII-ndale, millega mõisnikul oli keelatud suurendada „sedda moisa teggo ja makso, mis teie tännini piddite teggema ja maksuma“. Kubermanguvalitsus oli eriti huvitatud, kas Mohrenschildt pole selle punkti vastu eksinud, mida võivat oletada kaebaja enda supliigi alusel, mis võtab tõeks, et talupoegade maid on kärbitud uue asustamise tõttu. Pealegi olid talupojad kubermanguvalitsuses teatanud, et nad pole enam võimelised oma perekondi toitma, kui neilt võetakse maid ära mõisniku poolt näidatud ulatuses. Haagikohtunikule ja kihelkonnakohtule tuletati siiski meelde, et nad kõiki seaduslikke abinõusid tarvitaksid, kui rahutused veel peaksid korduma ⁶⁾).

Kubermanguvalitsuse 6. juuni otsuse täitmise aruanne haagikohtuniku von Breverni poolt ⁷⁾) põhjustas asjakäigule lõpliku kaju andmise. Aruandes tõestatud vastuhakkamine tegudega määrati harutusele Harju Meeskohtusse, ühtlasi haagikohtuniku käskides Abrami Villemit kohe ta leidmisel kindla valve all saata kubermanguvalitsuse korraldusse; teiselt poolt aga saadeti kõik materjalid edasi ka rüütelkonna peamehele von Rosenthalile ⁸⁾) ja rüütelkonna nõukogule, kellele allus „Iggaühe“ määruste elluviimise järevalve. Rüütelkonna nõukogu pidi uurima, kas Silmsi talupoegade koormusi pole suurendatud, ning jaataval korral hoolitsema, et jääksid rikkumata eelmainitud regulatiivi nõuded.

Sündmuste kriminaalosas toimus „õigusemõistmine“ kiires korras Harju Meeskohtus. Talupojad mõisteti teadlikus, ettekavatsetud vastuhakkamises süüdi, kusjuures kohus ei võtnud harutusele küsimust, kas maa kuulus mõisnikule või talupoegadele. Säärane küsimus ei kuulunud meeskohtu kompetentsi. Otsuse tegemisel võeti aga vabandavaid asjaolusid arvesse ja motiveeringuist tundub, et otsus langes „moraal-

⁶⁾ EKvA, 1803/nr. 1358, Mohrenschildt (O. H. Major), betreffend den Ungehorsam der Pergelschen Bauern gegen denselben. — Kubermanguvalitsuse resolutsiooni kontsept 6. juunist 1803.

⁷⁾ EKvA, 1803/nr. 1358. — Haagikohtunik v. Breverni aruanne kubermanguvalitsusele 8. juunist 1803.

⁸⁾ ERÜA, pakk 175, vihk 2. — Kubermanguvalitsuse kiri rüütelkonna peamehele 10. juunist 1803.

seit“ Mohrenschildti kahjuks, kuid „füüsiliselt“ teostus see siiski Silmsi talupoegade arvel. Abrami Villemile, Hansu Matsile ja Lasi Hansu Gustavile mõisteti igale 20 paari vitsu, Miku Hansule, Lepiku Jaanile, Veljaka Jaanile ja Reinu Villemile igale 10 paari, Lepiku Jaani naisele 5 paari — „an einem Sonntage bey der St. Johannis Kirche langsam und nachdrücklich zu streichen“⁹⁾.

Rahutuste kriminaal-osas jäid talupojad seega süüdlaseks, kuid sama-aegne sündmuste nõudekorras harutamine andis palju tähtsaimaid ja kaugemale ulatavamaid tulemusi.

Nagu nägime, oli materjal tüliküsimuse kohta täies ulatuses esitatud rüütelkonna peamehe kaudu rüütelkonna nõukogule harutamiseks. Nõukogu koosolekul 22. juunil 1803 tuligi nüüd küsimus päevakorda¹⁰⁾.

Rüütelkonna peamees sidus esitisega küsimuse, kuidas ta peaks toimima sarnaste kaebuste puhul, mis esitatakse temale kihelkonna-kohtunike poolt ja kuidas võiks ta neid nii läbiharutada ja läbitöötada, et neid maanõunike kolleegiumi ja rüütelkonna nõukogu istungile juba ettevalmistatult esitada otsustamiseks. Uus talurahvaregulatiiv ja maa-päeva otsused polnud selleks ette näinud mingisugust korda, kuid rüütelkonna peamehe arvates pidi see siiski kuuluma tema kompetentsi. Esitades selle küsimuse, palus ta koosoleku poolt instruksiooni, mis oleks kindlaks ja muutmatuks juhiseks.

Regulatiivist ei selgunud küllaldaselt, kas kihelkonnakohus talupoegade kaebusi uurides võis mõisniku üle vormilikku otsust teha, mis oleks kohustav täitmiseks ja mille kohta võiks edasi kaevata kõrgemasse instantsi. Regulatiivi võis tõlgendada ka nii, et kihelkonnakohus annab vaid oma arvamuse, ja kihelkonnakohtunik oleks kõrgemais instantses selle arvamuse kaitsja talupoegade kasuks.

„Iggaühes“ on vastav punkt järgmine: „On teie assi sesuggune, et Kihhelkonna-Vannem sedda üksi ei sa selletada, ehk et temma leppitamine Moisa-Vannema jures ei mõo, siis kutsub temma Kirriko-Vörmundri-Herrat kokko, ja peab nendega kohhut. Ja kui siis leitakse, et teie nisugguse asja pärrast kaebamas ollite, mis üle Kihhelkonna-Kohhus ei voi moista, siis vottab Kihhelkonna-Vannem omma holeks, sedda oige kohta juhhatada, et se seal saaks läbbi kulatud ja ärraselletud“¹¹⁾.

⁹⁾ HaMskA, 1803/nr. 1715. — Kohtu otsus 11. juulist 1803. Ülemmaa-kohus on otsuse samal päeval kinnitanud.

¹⁰⁾ ERÜA, A I 42, Protocoll von 1803, lk. 167—172.

¹¹⁾ P. Treiberg, Esimene Eestimaa talurahva-regulatiiv „Iggaüks“; Ajalooline Ajakiri VI (1927), lk. 36. — Siinkohal olgu mainitud, et prof. Treibergi poolt avaldatud „Iggaühe“ eksemplar pole enam unikumiks, sest Riigi Keskarhiivis on õnnestunud leida teist originaalset trükieksemplari (ERKA, TLA irdosi, köide: Abschriften von den neuen Revidirten Wackebücher der Stadt Armen Güther, und der Bauer Verordnungen im Jahr 1805).

Et saada selles põhilises küsimuses selgust, kuidas peaks rüütelkonna peamees toimima nende juhtude puhul, kui kihelkonnakohus esitab oma arvamuse, või kui mõisnik tema poole apelleerib; ning millised seaduslikud kohused on sel juhul pooltel tema korralduste suhtes, selleks palus rüütelkonna peamees nimetada komisjoni, kes vastava küsimuse töötaks läbi.

Silmsi talupoegade kaebus oli seega esimene juhus, mis nõudis „Iggaihe“ tõlgendamist kohtukorralduste osas. Pärast seda, kui koosolekul kanti ette talupoegade kaebuse aktid kogu ulatuses, otsustati koosoleku poolt valida erikomisjon Perila kaebuste lahendamiseks ning sellega seoses avaldunud õiguslike küsimuste esialgseks harutamiseks. Asja lahendamiseks võis komisjon sõita ka kohale. Komisjoni poolt langetatavat otsust soovis nõukogu omale kirjalikult, oma harutluste edaspidiseks jätkamiseks.

Komisjoni liikmeiks valiti häälteenamusega igast maakonnast üks esindaja: Harjumaalt ülemmaakohtu assessor von Klugen, Virumaalt kreisimarssal krahv Rehbinder, Järvamaalt haagikohtunik von Baer ja Läänemaalt von Essen.

Uueks istungiks tuli nõukogu kokku 2. juulil. Sellel¹²⁾ võis rüütelkonna peamees juba teatada, et nõukogu poolt valitud komisjon on püüdnud oma ülesannet täita kogu vajaliku energiaga. Komisjon on võtnud ette lokaalinspektsiooni Perilas ja katsunud pooli lepitada, kuid kõik jõupingutused on jäänud asjatuks ja komisjon pidi oma arvamuse ette kandma nõukogule.

Nõukogu võttis komisjoni esitise vastu ja otsustas selle väljavõttena rüütelkonna protokollist kui rüütelkonna nõukogu resolutsiooni läkitada major Mohrenschildtile, korraldusega, et ta 14 päeva jooksul täidaks selle otsuse¹³⁾. Rüütelkonna peameest paluti selle otsuse koopiat saata Harju-Jaani kihelkonnakohtunikule, ülesandega, et juhul kui Mohrenschildt talle määratud aja kestel otsust ei täida, seda kohe teatada talupoegadele. Kui Mohrenschildt ka siis veel tõrguks otsusele alistumast, peab kihelkonnakohtunik sellest teatama rüütelkonna peamehele, kes siis mõjukamaid vahendeid kasustaks otsuse täitmiseks.

Rüütelkonna nõukogu otsus, komisjoni poolt esitatud ettepaneku ja materjalide alusel oli järgmine¹⁴⁾: major Otto Hermann von Mohrenschildt tunnistatakse süüdlaseks ja teda kohustatakse Silmsi talupoegadele tagasi andma neilt äravõetud maad, samuti Veiliko Jaanile tema maja.

¹²⁾ ERüA, A I 42, lk. 192—193.

¹³⁾ Kirjas Mohrenschildtile anti vaid 8 päeva aega otsuse täitmiseks. Vrd. ERüA, A I 42, lk. 302. — Koopia rüütelkonna peamehe kirjast major Mohrenschildtile 2. juulist 1803.

¹⁴⁾ ERüA, A I 42, lk. 295—301.

Otsus oli motiveeritud ning selles loendati ka Mohrenschildti vastuväited: uue jaotuse kohaselt olevat igal talul 6 tündrimaad põldu ja head heinamaad; äravõetud maa asemele antud 15 tündrimaad olla sama head, nagu nende endised põllud, ja varemini kuulunud Aunapuu külale; Perila teistel talupoegadel ei olevatki nii palju maad, nagu Silmsi omadel; Silmsi talupojad olnud jagamisega nõus ja üldse toimunud maakorraldus enne regulatiivi maksmapanekut; Silmsi talupoegadele maad rohkendades hakkaksid seda nõudma ka teised, ja lõpuks, ta maksvat Perila ja Rätla eest 29¹/₂ adramaa makse, kuna tema reguleerimiskavade tagasilükkamisel võiks seda teha vaid 24 adramaa eest.

Nende väidete vastu leidis komisjon Mohrenschildti enda poolt esitatud aktide, oma väidete tõenduseks toodud spetsiaalkaardi, ta enda seletuste ja komisjoni poolt lokaalinspeksioonil saadud talupoegade tunnistuste alusel, et Mohrenschildti maakorralduse järgi on talupoegadel küll 6 tündrimaad, kuid nad on kaotanud põllud, mis kuulusid neile juba Rootsi ajal (nagu nähtunud Mohrenschildti poolt esitatud kaardist), ja selle asemele saanud karjamaad jne., mis, nagu komisjon ise näinud, vähemalt esialgu, kuni pole teostatud kestvamat harimist, põlluks ei kõlba. Kokku varises ka Mohrenschildti teine väide — talupoegadele ei kuulunud endise Aunapuu küla maid, küll aga oli mõis oma alla võtnud kogu endise Aunapuu küla põllud ja lisaks veel osa Silmsi küla metsamaid. Mohrenschildti ettekääne, et Silmsi talupoegadele maa suurendamise korral hakkavad seda nõudma ka teised, tõrjuti tagasi naiivsena: Silmsi mehed ei soovinud maa suurendamist, vaid neile õiguslikult kuuluvate põldude tagasiandmist. Pealegi ei saavat maad hinnata pindala, vaid väärtuse järgi, — Silmsi küla maid loeti niigi kehvadeks ja revident Krafft oli neid hinnanud 3. ja 4. järku. Mohrenschildti enda seletustega oli vastuolus väide, nagu oleks talunikud nõustunud maa ümberkorraldusega. Kohe 1802. aasta kevadel olid talupojad neilt siis äravõetud maad ikkagi edasi harinud, jättes neile asemele antud maa täiesti puudutamata. Mohrenschildti õiguslikult kõige nõudlevamale vastuväitele, nagu oleks tema maakorraldus teostunud enne „Iggäuhe“ maksmapanekut ja sellel kui seadusel ei saa olla tagasiulatuvat kehtivust, seletas komisjon vastuseks, et tema maakorraldust ei saa pidada lõppenuks enne regulatiivi, sest veel praegugi pole see täielikult teostunud. Väitlus adramaade arvust pörkas samuti spetsiaalkaardi vastu — kui Mohrenschildti arvestus adramaadest üldse tõele vastavat, siis pidavat need adramaad küll mujalt puuduma, mitte aga Silmsi külast.

Sääraste motiividega langetatud otsuse vastu protesteeris Mohrenschildt kõige resoluutsemalt. Otsus olevat ühekülgselt rajatud talupoegade seletustele ja tema poolt ekslikult esitatud kaardile. Nii

vana kaart ei võivat üldse vastav olla asjade tegelikule seisule ning kaasaja valdussuhetele, pealegi palunud ta seda kaarti kõrvaldada juba enne asja otsustamist. Otsuse täitmisel kaotavat ta oma autori- teedi talupoegade juures, kes siis nägevat, et neile antakse kõik, mida nad nõuavad, ilma et neil seda tarvitseks paluda mõisnikult. Ühtlasi palus ta otsuse täitmist edasi lükata, kuni saabub otsus kõrge- malt poolt, kuhu ta pöörduvat kaebusega ¹⁵⁾.

Et Mohrenschildt ei mõelnud komisjoni otsust täita, selgus ka haagikohtunikule Stael v. Holsteinile. Mohrenschildt oli kohe pärast protesti avaldamist sõitnud Perilast ära Peterburi, et seal kõrgemaid instantse mõjustada oma kasuks. Sellest kuuldes luges haagikohtunik Silmsi talupoegadele rüütelkonna nõukogu otsuse ette ja ruttas Mohrenschildti ärasõidust rüütelkonna peameest informeerima, sest nüüd võivat vajalikuks osutada mõningad sammud Peterburis ka rüütel- konna poolt ¹⁶⁾.

Teade Mohrenschildti sõidust pealinna oli jõudnud Tallinna siiski veel varemini. Nõukogu otsuse kaitseks ruttas rüütelkonna peamees sündmuskäigust informeerima keisrit ¹⁷⁾, paludes sellelaadsete apellatsioonikaebuste lahendamiseks määrata erilist komisjoni, mis koosneks ainult mõnest liikmest, muidugi juhul, kui keiser üldse peab sobivaks lubada edasikaebusi aadlinõukogu otsustele. Rüütelkonna peamees teatas, et ta on selleks ettepanekuks sunnitud major Mohren- schildti protesti ja edasikaebuse tõttu, sest seadustes pole üldse ette nähtud rüütelkonna nõukogu otsustele edasikaebamist. Komisjoni loo- mine oleks seda sobivam, et siis talupojad enam pikemaks ajaks ei jääks ootama otsuste täitmist, mis aga sünniks, kui asja harutatakse tavalise protsessi korras ¹⁸⁾.

Rüütelkonna peamehe ruttamine osutus siiski enneaegseks, sest Mohrenschildti käik pealinna ei andnud mingeid tulemusi. Valitsus- ringkonnad olid küsimusest pealegi informeeritud ka kubernerri kaudu ¹⁹⁾.

Augusti lõpul pöördus rüütelkonna peamees kubermanguvalitsuse poole ja palus haagikohtuniku kaudu teostada rüütelkonna nõukogu otsus, sest Mohrenschildti protest peab jääma arvestamata. Otsusest

---

¹⁵⁾ ERÜA, pakk 175, vihk 2. — Mohrenschildti kiri rüütelkonna pea- mehele 6. juulist 1803.

¹⁶⁾ ERÜA, pakk 175, vihk 2. — Stael v. Holsteini kiri rüütelkonna pea- mehele, Anijast, 15. juulil 1803. a.

¹⁷⁾ ERÜA, A I 42, lk. 306—307. — Koopia rüütelkonna peamehe kirjast keisrile 11. juulil 1803.

¹⁸⁾ „I have ventured the proposal of a committee by Your Majesty's appointment, since the common course of a lawsuit at some court of jus- tice, would retard the execution of a sentence given, and keep the poor out of his rights for a great length of time.“

¹⁹⁾ EKKA, vanem osa, nr. 5777. — Kontsept kubernerri kirjast sise- ministrile krahv Kotšubeile 11. juulil 1803.

oli nüüd möödunud ligi kaks kuud ja Mohrenschildtilt polnud tõendust, et ta apellatsioon oleks kuski seaduslikult vastu võetud ²⁰⁾.

Vahepeal selgunud asjaolude tõttu ei saanud kubermanguvalitsus seda palvet siiski täita ja kindralkuberner Golitsõni algatusel pidi ise lähemalt püüdlema Mohrenschildti kaebuse lahendamisele. See tõttu paluski kubermanguvalitsus rüütelkonnapoolset seletust kogu asja kohta ²¹⁾.

Tuli ilmsiks, et Mohrenschildt Peterburist tagasi jõudes oli pöördunud kaebusega kindralkubeneri poole ²²⁾, kasustades peamiselt endiseid motiive. Ta „kõigealandlikuma palve“ algus tuletab meile kauge kajastusena meelde midagi analoogilist tuntud Roseni deklaratsioonile, kui loeme: „igiammustest aegadest kuni 1803. a. kevadeni, ehk kuni Eestimaa uue talurahvaregulatiivini, oli igal Eestimaa mõisnikul, nagu Liivimaa omalgi, vääramatu õigus oma talupoegade ja maa suhtes talitada nii, nagu pidas sobivamaks endale ja oma talupoegadele, ilma et kellelgi oleks olnud õigust sellesse vähemalgi määral segada.“ Senati resolutsioon 10. augustist 1803 on ta edasikaebuse palve mittealluvuse tõttu tagasi saatnud, mille tõttu ta nüüd pöörduski kindralkubeneri poole, paludes rüütelkonna nõukogu otsuse täielikku tühistamist.

Nii oli rüütelkonna palvele eksekutsiooni toimetamiseks ootamatult ette veerenud uus takistus. Rüütelkonna peamehe vastus ei lasknud end kaua oodata, vaid esitati juba 4. septembril, kindlas ja resoluutses toonis: Rüütli- ja maaõiguse kuuenda raamatu, 4. tiitli ja § 6 alusel on maapäeva otsused igale rüütelkonna liikmele seaduseks. 1802. a. erakorraline maapäev on otsustanud, et juhul, kui kihelkonnakohus leiab talupoegade koormused mõisale liialt kõrgetena, või kui mõisnik kohtleb talupoegi liialdatud karmusega, tuleb kihelkonnakohtul sellest kohe teatada rüütelkonna peamehele, kes asja kannab ette rüütelkonna nõukogule. Järgneval maapäeval on täiendavalt otsustatud nõukogule anda volitus kõigis apellatsioonides olla lõppinstantsiks ja otsustajaks. Esimene otsus on Silmsi talupoegade poolt Mohrenschildti vastu tõstetud kaebuse toonud rüütelkonna nõukogu ette, teine otsus on Mohrenschildti kohta langetatud otsuse teinud edasikaebamatuks. Oma kaebusega on Mohrenschildt teinud end süüdlaseks kogu rüütelkonna ees, sest ta on astunud maapäeva otsuste vastu üles ja püüdnud edasikaebust esitada senatile. Rüütelkonna peamees palus neid asja-

²⁰⁾ EKvA, 1803/nr. 1358. — Rüütelkonna peamehe kiri kubermanguvalitsusele 31. augustil 1803.

²¹⁾ ERüA, pakk 175, vihk 2. — Kubermanguvalitsuse kiri nr. 2936 rüütelkonna peamehele 1. septembrist 1803.

²²⁾ EKKA, vanem osa, nr. 5777. — Kindralkubeneri kiri nr. 630 Eestimaa kubermanguvalitsusele 22. aug. 1803; lisa: koopia Mohrenschildti palvest kindralkubenerile.

olusid kindralkubernerile teatada ja juba 31. augusti kirjas palutud eksekutsiooni teostada ²³⁾).

Vahepeal oli toimunud kindralkuberneride vahetus, vürst Golitsõni asemele oli tulnud krahv Buxhövdén. Viimasele tuli täiendavalt seletada, miks rüütelkond ei või laskuda vaidlusse Mohrenschildtiga. Senat oli jätnud Mohrenschildti kaebuse läbivaatamata, põhjendusel, et senat ei ole instantsiks, kuhu võiks apelleerida rüütelkonna nõukogu otsustele. Kuid Mohrenschildt oma lakkamatus protsessituhinas oli teinud katset kindralkubernerite kaudu asja juurdlemiseks. Juurdlus aga poleks olnud lihtne seletus nõukogu otsuse põhjustest ja tulemustest, vaid oleks pidanud esinema seletusena, mille saaks Mohrenschildt kui repliigi oma supliigi peale vastamiseks. Õiguslik menetlus aga nõuaks sel puhul Mohrenschildtilt dupliiki ja nii oleks rüütelkonna nõukogu mässitud ühena protsessiosalisena asjakäiku, oma otsuse kaitseks, mida see enam ei õigustanud, olles lõplik. Rüütelkonna peamehe von Rosenthali arvates oleks see rüütelkonnale väga haavav ja ta palus, et kindralkuberner ei keelaks rüütelkonna nõukogule väärikat austust ning asjale ei annaks käiku ²⁴⁾).

Kindralkubernerite poolt jäetigi protsessi edasiharutamine seisma, ja võeti ainult aluseks, mille tõttu osutus vajalikuks Eestimaa talurahvakohtute kohta andmete kogumine ²⁵⁾).

Silmsi tüli agraarosas oli Mohrenschildt seega kaotanud kõigis instantses, rüütelkonna nõukogus, kubermanguvalitsuses, kindralkubernerite juures ja senatis. Talupoegade esimene suurem valdusõiguse nõutamine alanud reformide perioodil lõppes nii talupoegade võiduga, kui Harju meeskohtu karistusotsust mitte arvata siia.

Nii õnnelikult üle jõudnud kõigist karidest, mõjustas Silmsi sündmustik peatse uudsusena „Iggaühes“ fikseeritud talurahvakohtute süsteemi ametlikku muutmist. Silmsi tüli perspektiivikamaks tulemuseks tulebki pidada just seda asjaolu.

Mohrenschildti kaebus Peterburis oli kergitanud, nagu öeldud, oma lahendusmooduse leidmise kõrval kogu küsimuse hoopis põhimõttelisemale pinnale: talurahvakohtute ümberkorraldamise võimaluste kaalumisele. Rüütelkonna nõukogu koosolekul 3. dets. 1803 teatas rüütelkonna peamees, et osalt Mohrenschildti kaebuse tõttu, jaoti ka Liivimaa rüütelkonna poolt väljatöötatava talurahvaseaduse mõjul, on mitteametliku komitee liige Novosiltsev kõnetanud krediidikassa asjus Peterburis viibivat rüütelkonna esindajat von Stackelbergi,

²³⁾ EKvA, 1803/nr. 1358. — Rüütelkonna peamehe kiri kubermanguvalitsusele 4. septembril 1803.

²⁴⁾ ERüA, A I 42, lk. 330—332. — Koopia rüütelkonna peamehe kirjust kindralkubernerile 14. okt. 1803.

²⁵⁾ EKKA, vanem osa, nr. 5777. — Tõlge kindralkubernerite kirjust Eestimaa tsiviilkubernerile 27. okt. 1803.

väites, et sobiv kohtukord eeldab kolme astet: alam, keskmine ja ülem. „Iggäuhes“ aga just säärane astendamise puudus. Veel oli Novosiltsev avaldanud soovi, et Läänemeremaade kohtukorraldus ja karistuskodeks ühtlustataks. Kuna karta oli keisri sellesisulist määrust, ruttas Stackelberg rüütelkonna õhutamisele omapoolseteks sammudeks ²⁶⁾).

Rüütelkonna peamees leidis, et säärane küsimus kuuluks kogu rüütelkonna otsustada ja peaks harutusele tulema eeloleval maapäeval. Kuid olude sunnil pidas ta ometi kõigiti kohaseks kiiremat teotsemist ja küsimuse ettevalmistamist, paludes parun Stackelbergil oma esialgseid ideid kirja panna ja saata rüütelkonna nõukogule läbivaatamiseks, enne kui ta need kõrgemal pool seisukohavõtuks edasi annaks.

Rüütelkonna nõukogu leidis neid küsimusi sõeludes, et ilma pleenumi loata ta pole volitatud definitiivse plaani väljatöötamiseks. Arvati küllaldaseks paluda, et küsimust ei otsustataks enne niigi juba peatse maapäeva kokkuastumist. Ometi peeti asjaolusid kaalutledes sobivaks asuda esialgse kavandi väljatöötamisele, et seda informatsiooni korras esitada Peterburi, tingimusega selle kuulumisest maapäeva otsuse ettevalmistavaks materjaliks. —

Silmsi talupoegade teadvusse kõik need järelkajad enam ei ulatunud, nad ei võinud aimatagi, millistes tulemustes kajastus nende tüli mõisnikuga oma maalapikeste säilitamiseks.

Järgmine talurahvaseadus tekitas Kose-Uuemõisa rahutused, Perilas aga jäi kõik vaikseks. Kuigi Kose-Uuemõisa sündmused on nüüsgustena suuremad ja jõulisemad, ei olnud nende tulemused ometi nii lähedalt seotud edaspidiste reformide sisulise osaga, kui seda olid tagasihoidlikud ja unustatud Silmsi sündmused.

Ei tarvitse „Iggäuhe“ kohtukorraldusele ainsaks tähelepanu juhtijaks pidada siiski vaid Silmsi tüli, teame samast ajast näit. ka Lõuna-Järvamaalt päevakorrale kerkinud küsimusi, kas uus regulatiiv talurahva kaebused mõisniku vastu jätab ainuüksi kihelkonnakohtu hooleks või jääb suurem mõju ka haagikohtunikule, politseivõimule. Siin aga oli lahendus teostatav juba regulatiivi enda alusel ja rüütelkonna nõukogu sai küsimusest kergesti üle, ilma et oleks tarvitsenud taas algatada regulatiivi sisu täiendamist.

Silmsi sündmusi iseseisvalt kõne alla võttes on nii tahetud tähelepanu juhtida ka tegelikust elust, mitte vaid „talurahvasõbralikkusest“, rüütelkonna majanduslikest nõudeist, valitsusvõimu pealekäimisest jne. tingitud asjaoludele esimeste talurahvaseaduste kujunemisel. Milline oli selles talurahva enda osa, peakski olema hinnatavamaid lisandeid eesti ajaloole.

Nigolas Loone.

²⁶⁾ ERüA, A I 42, lk. 203—207. — Vrd. ka A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland; Reval 1901, lk. 112.

Ajalooliste teaduste VII rahvusvaheline kongress.

Juba ammu saadi aru, et ajaloolise uurimise hõlbustamiseks on vajaline organiseerida ajalooteadlaste koostööd rahvusvahelises ulatuses. Ent esimene laiaulatuselisem kokkupuude eri maade ajaloolaste vahel toimus alles a. 1900 Pariisis peetud esimesel rahvusvahelisel ajalooliste teaduste kongressil. Selliseid kongresse peeti ka edaspidigi, kuid alul puudusid veel kestvama ilmega tööühingud, kes oleks kongresside vaheaegadel kavakindlalt juhtinud uurijate koordineeritud koostööd. Alles ajalooliste teaduste rahvusvahelise komitee (*Comité international des sciences historiques*) loomine Genfis 1926 tõi sellesse olukorda põhjaliku pöörde. Komitee võttis juhtivalt osa juba VI rahvusvahelise kongressi¹⁾ korraldamisest Oslos 1928. Kuid alles sellelt haruldase üksmeele tähe all möödunud kongressilt saadud tõuke mõjul omandas komitee tegevus järgnevail aastail suure hoo ja intensiivsuse. Oslo kongressi ajal kuulusid komiteesse 30 maa ajalooteadlaste esindajad. 1933. aastaks oli esindatud maade arv tõusnud 42-le. Komitee on igal aastal pidanud ühe üldkoosoleku — 1929. a. Veneetsias, 1930. a. Londonis ja Cambridge'is, 1931. a. Budapestis, 1932. a. Haagis ja 1933. a. Varsavis. Neil koosolekuil on komitee energilise esimehe, Oslo prof. H. Koht'i juhtimisel läbi arutatud rida olulisi küsimusi ja algatatud mitmed tähtsad üritused.

Kõigepealt asuti ajalooliste teaduste rahvusvahelise bibliograafia (*International bibliography of historical sciences*) väljaandmisele. See bibliograafia ei taha asendada rahvuslikke bibliograafilisi käsiraamatuid ega taotle tühjendavat ülevaadet kõige selle kohta, mis ajaloo alal üldse ilmub, vaid püüab aastaraamatute kaudu tutvustada eri maade uurijaid sellega, mis teistes maades ilmunud üldtähtsat ja kõigile huvi pakkuvat. Eriti tervitav on selline väljaanne väikerahvaste seisukohalt, kes selle kaudu saavad oma uurimistöö tulemusi tutvustada suuremaile kultuurrahvatele. Seni on sellest ilmunud 4 köidet, aastate 1926—29 kohta, mille töödest on osa võtnud komiteesse kuuluvate maade kohalikud organisatsioonid. Teise väljapaistva tööala moodustab ülevaate andmine nüüdisaja riikide põhiseaduste, viimaste iseloomu ja tekimislöö kohta. Sellest seeriast ilmus 1933. a. esimene köide. Edasi on valmimisel diplomaatide täielik nimistu alates 1648. aastast, millest esimene köide ilmub varsti, ja mõned teised tööd, mille kallal töötab rida vastavaid erikomisjone (ajaloolise geograafia, ajakirjanduse bibliograferimise, kronoloogia, ikonograafia, valgustatud absolutismi ajaloo, moodsa kirjanduse ajaloo, ajaloolise demo-

¹⁾ Vt. selle kohta Ajalooline Ajakiri 1928, lk. 230—239.

graafia, avastuste ajaloo, pankade ajaloo, ajaloo õpetuse, arhiivinduse ja lühendite komisjonid). Komitee juhatuse ja komisjonide tegevusest toob üksikasjalist informatsiooni komitee häälekandja „*Bulletin of the International Committee of historical sciences*“, millest on seni ilmunud paarkümmend köidet (umbes 3700 lk.). Selle laialise tegevusega seotud kulud kaetakse eri maade osakondade liikmemaksudest ja annetustest; viimaseid on eriti ohtralt saadud P.-A. Ühendriikidest.

Loomulikult moodustab üle 40 riigi esindajaist koosnev komitee oma komisjonidega võrdlemisi aeglaselt töötava aparadi, nii et selle tööde tulemused pääsevad lõplikul kujul avalikkuse ette pikka-mööda ja järk-järgult. Kuid selline töötamisviis moodustab ainsa õige tee säärase ülesannete lahendamisel, mis eeldavad paljude maade eriteadlaste organiseeritud ühistööd ja ei oleks muidu üldse tarvilise põhjalikkusega teostatavad. Kui aga juba algatatudki üritused on kord lõpule viidud, pakuvad nad terve maailma ajaloo-uurijaile rea kõige vajalisemaid ja väärtuslikumaid abiraamatuid ja teisi töötamisvahendeid, mis tunduvalt hõlbustavad edaspidist uurimistegevust.

Üheks ajalooliste teaduste rahvusvahelise komitee ülesandeks seati selle asutamisel rahvusvaheliste kongresside korraldamine ja nende töö kavakindel juhtimine. Oslo kongressil 1928 otsustati pidada selliseid kongressi viie aasta tagant ja määrati järgneva kongressi kohaks Varssav. Komitee võttis, eriti oma esimehe Koht'i ja peasekretäri M. Lhéritier' näol, agarasti osa kongressi ettevalmistustöist, püüdes arvestada Oslo kongressi kogemusi ja vältida sel ilmenud puudusi. Londoni üldkoosolekul rõhutas Belgia esindaja H. Pirenne, et rahvusvahelised kongressid peavad olema eeskätt huvitavad ja elavad vaimupühad (*fête de l'esprit*) ega tohi olla ülekoormatud administratiivsete asjaajamisküsimustega. Seda seisukohta püüti Varssavi kongressi korraldamisel igapidi silmas pidada. Komitee kõrval juhatas kongressi ettevalmistamistöid kohalik korraldav komitee (*Comité organisateur*), mille esimeheks oli Poznani ülikooli prof. Bronislav Dembinski, abiesimeesteks — prof. M. Handelsmann, prof. O. Halecki, prof. W. Sobieski ja prof. St. Ehrenkretz, peasekretäriks — dots. Tadeusz Mantuffel. Kongressi õnnestumine tuleb suurelt osalt panna just peasekretäri erakordse töökuuse ja organiseerimisvõime arvele.

Kongressi ülesehitus vastas üldiselt Oslo kongressi omale. Peale kolme üldistungi (*séances plenières*) toimus kongressi töö sektsioonides ja eristungitel. Sektsioonide oli 15: 1) abiteadused ja arhiivindus, 2) esiajalugu ja arheoloogia, 3) vana ajalugu, 4) keskaeg ja Bütsants, 5) uus ja kõige uuem aeg, 6) usundite- ja kirikuajalugu, 7) õiguse ja institutsioonide ajalugu, 8) majandus- ja sotsiaalajalugu, 9) ideede ja filosoofia ajalugu, 10) eksaktteaduste ja arstiteaduse ajalugu,

11) kirjanduse ajalugu, 12) kunstiajalugu, 13) ajaloo metodoloogia ja teooria, 14) ajaloo õpetus, 15) Ida-Euroopa ajalugu. Eriistungid (*séances spéciales*) olid pühendatud järgmistele küsimustele: ajalooline geograafia, natsionalism ja rahvuslus, valgustatud absolutism, avastuste ajalugu, koloniaalajalugu, võrdlev ajalooline demograafia, pankade ajalugu, sotsiaalsete liikumiste ajalugu, sõjaajalugu, läänindus, humanism, juutide ajalugu, Oriendi (eriti India) ajalugu. Kongressil esitatud ettekanded jagunesid kolme pealiiki. Ettekanded kitsamas mõttes (*communications, Vorträge*) käsitlesid teatavaid eriküsimusi, peamiselt ettekandja enda uurimiste põhjal. Nende kokkuvõtted ilmusid enne kongressi algust kahes mahukas köites. Ettekande esitamiseks anti igale kõneleajale sõna pooleks tunniks. Aruanded (*rappports, Berichte*) moodustasid teatava probleemi kokkuvõtliku käsitluse ja olid eeskätt määratud aluseks järgnevaile läbirääkimistele. Nad avaldati enne kongressi täies ulatuses komitee häälekandjas (3 köidet, nr. 18—20, umbes 750 lk.); seetõttu kõnelejad piirdusid vaid nende peamõtete lühikese refereerimisega. Suur osa Põola ajalooeadlaste poolt esitatud ettekandeid ja aruandeid ilmus eri väljaandena²⁾, samuti enne kongressi algust. Kolmanda liigi moodustasid etfeteatatavad täiendavad või polemiseerivad sõnavõttud (*interventions, Beiträge*) ettekannete puhul. Nende tekst tuli küll korraldavale komiteele esitada enne kongressi, kuid see avaldati alles hiljemini kongressi üldises aruandes. Sellisteks sõnavõttudeks, mis tunduvalt kaasa aitasid läbirääkimiste elustamisele, anti sõna esimeses järjekorras ja kuni viis minutit igale sõnavõtjale.

Kõnelejatena olid end üles andnud umbes 450 isikut, kelle ettekandeist vähemalt 100 langes kõneleja mitteilmumise tõttu või mõnel muul põhjusel ära. Ülesantud ettekandeist olid 228 prantsuskeelsed, 95 saksakeelsed, 76 itaaliakeelsed, 48 ingliskeelsed ja 2 hispaaniakeelsed. Peale selle oli Ida-Euroopa ajaloo sektsioonis erandina lubatud läbirääkimistel ka poola keelt tarvitada. Kõige paremini olid esindatud prantslased (üle 90 ettekande), poolakad (88 ettekannet) ja itaallased (71 ettekannet); Saksamaalt ja Ungarist oli kummaski üle 20 kõneleja, Inglismaalt, P.-A. Ühendriikidest, Nõukogude Venest ja Hispaaniast — vähem. Väga nõrgalt olid Varssavis esindatud Põhjamaad: Taani, Norra ja Soome andsid tegelikult igauks paar kõnelejat, Rootsi — ei ühtki. Lätist olid end üles andnud rida kõnelejaid, kuid tegelikult esines neist ainult üks, Eesti oli esindatud ühe ettekandega, kuna Leedust osavõtjaid ei olnud ilmunud. Üldse oli Varssavi kongressil esindatud 35 maad umbes 1000 isikuga.

Kongress algas 21. aug. 1933 Varssavis piduliku üldistungiga.

²⁾ La Pologne au VII-e congrès international des sciences historiques; Varssav 1933, I—II, 443 + 310 lk.

Avamiskõne pidas Br. D e m b i n s k i, kes valiti kongressi juhatajaks. Peale tervituste Poola peaministri ja diplomaatilise korpuse esindaja poolt sai sõna prof. H. K o h t ajalooliste teaduste rahvusvahelise komitee aruande ettekandmiseks. Ta rõhutas alul, et vabaduse idee on ajalooteaduse loomulikuks eelduseks ja moodustab moraalse sideme, mis nüüdisajal on suurimal määral omavahel ühendanud kultuurrahvaid. Seda ideed on XIX sajandil kandnud eriti mitme riigi vahel killustatud Poola rahvas. Ka ajaloolaste komitee teenib neid eesmärke, õhutades väimset koostööd rahvaste vahel ja püüdes ajaloolaste ridades luua üldise leppimuse õhkkonna. Vaevalt on olemas teist teadust, mis nii suurel määral ärataks enda vastu üldist huvi kui ajalooteadus. Koht'i arvestuse järgi olevat maailmas umbes üks miljon inimest, kes ühel või teisel viisil, vähemal või suuremal määral tegelevad ajalooliste uurimistega. Seetõttu moodustab nii laiale alusele asetatud komitee oma sõbraliku koostööga väga võimsa elemendi rahvaste lähendamisel üksteisele. „Meie rahvusvaheline komitee on olnud üldise koostöö eeskujuks (*le modèle d'une coopération universelle*) ja tuleb soovida, et muu maailm kujuneks selle eeskuju järele“. Samal ajal moodustavad ajalooteadlased ka õppejõudude kogumi, kes annavad igale generatsioonile edasi selle, mis see peab teadma oma elu kujundamisest. „Valjult teaduslikul, kuid just selle tõttu ka vastastikuse leppimuse ja austuse alusel meie loodame jõuda seisundini, mil ajaloo õpetamisest on tehtud kõlblas jõud õige inimsuse teenimiseks (*une force morale au service de la vraie humanité*)“.

Esimese üldistungi kõnelejaist mainisid veel Prantsuse bütsantini Ch. D i e h l'i, kes käsitles Bütsantsi ajaloo aktuaalseid uurimisülesandeid, ja Krakovi ülikooli rektorit St. K u t r z e b a't, kes kõneles teemale: „Autoriteedi ja vabaduse põhimõtted Euroopa riikide ajaloos“, näidates, kuidas Euroopa poliitilises ajaloos võib märgata keskajast peale riigivõimu ja autoriteedi põhimõtte rütmilist vaheldumist rahvaesindusliku vabaduse põhimõttega. Teine üldistung peeti Varssavi kongressitööde lõpukoosolekuna 27. augustil. Siin esines muuseas tuntud Inglise uurija G. P. G o o c h väga aktuaalsena tunduva ettekandega Thomas Hobbes'i poliitilistest ideedest, mille omapärast jõudu on hakatud käsitama täies ulatuses alles meie aja võitlustest küllastatud ühiskonnas. Samal istungil käsitles Vene teadustekadeemia sekretär V. V o l g i n Karl Marx'i eelkäijaid, nimelt Prantsuse utopistlikke sotsialiste Babeuf'i, Saint-Simon'i ja Fourier' koolkonnast, eriti silmas pidades nende mõju marksistliku teooria kujunemisele. Kolmas üldistung peeti juba Krakovis 28. augustil ja sisaldas ainult kaks ettekannet. Zürichis prof. H. N a b h o l z käsitles poliitilise ajaloo vahekorda majandusajalooga. Omas suure loogilise selgusega ülesehitatud ettekandes näitas ta, et majandus

ja poliitika ei ole kaks teineteisest sõltumatut inimlikku teotsemis-ala, mis seisaksid omaette kausaalsuse alusel teineteise kõrval, mõjustades ainult puhuti teineteist, vaid on pigemini ühe ja selle-sama asja kaks eri külge. Seejuures moodustavat majandus iseenda eesmärgi, kuna poliitilise teotsemise ülesandeks olevat luua selliseid eeldusi, mil majandusliku teotsemise eesmärgid on kõige hõlpsamini saavutatavad. Teisena kõneles kuulus Vene teadusmees M. Rostovtsev, kelle väljapaistev ettekanne on refereeritud alamal.

Eri sektsioones tehtud tööst ei ole võimalik siin anda mingit tühjendavat ülevaadet. Paratamatult tuleb piirduda vaid mõningate küsimuste mainimisega, mille arutamist käesoleva artikli autorid võisid isiklikult jälgida. Kongressi korraldajad olid püüdnud rohke-arvulised ettekanded sektsioones ja eriistungeil koondada võimaluse järgi teatavaiks omavahel sisemiselt seotud rühmadeks, et sellega hõlbustada osavõtjaskonnale kergemini orienteeruda kõige mitmekesisemate probleemide rägastikus. Samal ajal püüti eriistungite korraldamisega vabastada sektsioonid liiga spetsiaalse iseloomuga ettekandeist, mis võisid huvitada ainult üksikuid eriteadlasi. Lõpuks taotlesid ettevalmistatud ja väljakuulutatud sõnavõttud (interventsioonid) vaidluste elustamist eri mõttesuundade vahel ja meelitasid aktuaalsema iseloomuga küsimuste puhul suurel arvul kuulajaid teatavaile kõnedele kokku. Kõik see aitas kaasa selleks, et Varssavi kongressist, hoolimata paljude nimekate ajaloolaste (näit. A. Dop-sch'i, H. Pirenne'i, A. Lunatšarski, N. Buharin'i, H. Oncken'i) ära-jäämist, kujunes tõeline huviküllane „vaimupüha“.

Sektsioonest oli järjekorralt viimasele kohale asetatud Ida-Euroopa ajaloo sektsioon, kuid tegelikult seisid Varssavi kongressil esikohal just Ida-Euroopa ajaloolist arengut puutuvad küsimused, mida käsitlesid oma ettekandeis eriti Poola ja teiste Kesk- ja Ida-Euroopa vahel asetsevate riikide (Rumeenia, Soome, Läti, Eesti jne.) ajaloolased. Oma aktuaalselt sisult ja põhimõtteliselt tähtsuselt tuleb siin esimesele kohale paigutada J. Bidlo (Praha) ettekanne teemal: „Mis on Ida-Euroopa ajalugu?“ Kõneleja otsis vastust sellele küsimusele kultuuri arenemise ja levimise seisukohalt, lähtudes vaatest, et inimkonna kultuuriline areng toimub paljude kultuuri-ringide (*Kulturkreise*) kaudu. Sellisteks on Euroopas romaani-germaani ja kreeka-slaavi kultuuriringid. Viimasesse arvab kõneleja kuuluvat ainult kreeka-õigeusku slaavlasti ja peale selle rumeenlasti, kuna katoliku usku poolakad, tšehhid ja kroaadid kuuluvat romaani-germaani kultuurimaailma. Kreeka-õigeusuline kultuuriala ehk Ida-Euroopa olevat alates III sajandist p. Kr. osutanud ilmset püüdu kaitseda oma usulise kultuuri puhtust ja eitavalt suhtunud kõigisse mõjudesse ning vooludesse, mis olevat osutunud milgi viisil sellele hädaohlikuks. Et sellised hädaohud Ida-Euroopa kultuurile sageli

tekkinud välispoliitiliste sündmuste, näit. sõdade tagajärjel, siis olevat võimalik Ida-Euroopa ajaloolise arengu ühtlust käsitada nii kultuuriliselt kui ka poliitiliselt seisukohalt.

Neist põhialustest lähtudes jaotas Bidlo Ida-Euroopa ajaloo 11 eri perioodi ja iseloomustas igaüht neist selle välise ilme ja sisemise olemuse suhtes. Esimesed perioodid hõlmavat peamiselt Ida-Rooma riigi (Bütsantsi) ajalugu, selle eraldumist Lääne-Rooma riigist ja selle kultuurilise ühtluse kujunemist, kuna alates 8. perioodist Ida-Euroopa ajaloo raskuspunkt kanduvat põhja poole, esijoones Moskooviasse. Siin kujunenud Vene kultuur polevat muud midagi kui Bütsantsi kultuuri kiriklikkude ja rahvapäraste elementide ebatäiuslik peegeldus (*unvollständige Abspiegelung*). 10. perioodil alanud Peeter Suure reformidega sügav kultuurikriis Ida-Euroopas. Lääne-Euroopa kultuurimõjustuste eest, millele alistumine saanud vajaliseks peamiselt riigikaitse taseme tõstmise seisukohalt, pidanud senise Bütsantsi-Vene kultuuri pooldajad taanduma puhaskiriklikule alale. Uus reaalsete huvide ja võimupoliitika lahendanud, oma sügavama ideelise sisu puudumisest hoolimata, siiski ka mitmed vanad rahvuslik-usulised välispoliitilised ülesanded, näit. Lääne-Vene õigeuskliku rahvastiku vabastamisega katoliiklikkude poolakate võimu alt ja Türgi alla kuuluvate õigeusklikkude lõunaslaavlaste kaitsmisega islami survesüsteemi vastu. Viimasel, 11. perioodil olevat Venemaa oma välispoliitikas muutunud täiesti europaseerunud riigiks, võttes teistele võrdse suurriigina osa Lääne-Euroopa kollisioonest ja konfliktidest, kuna sisepoliitikas äge võitlus valitseva „teokraatia“ ja Bütsantsi-Vene kultuuri pooldajate vahel ühelt ja Euroopale lähenemist taotleva suuna vahel teiselt poolt viinud maailmasõja ajal monarhia langemiseni ja enamliku revolutsioonini. Samal ajal Ida-Euroopa kultuuripiirkonna lõunapoolsed alad — Kreekamaa, Rumeenia, Serbia ja Bulgaaria, kes Türgi ikke suutsid endalt maha raputada küll ortodoksliku Venemaa abil, kuid ühtlasi Lääne-Euroopa rahvusliku liikumise ja enesemääramisidee tugeval mõjustusel, omandavad üha suureneval määral kultuurilisi ideid ja mõjusid Lääne-Euroopast, kuna endine Ida-Euroopa kultuur püsib siin veel väheste jäänustena, peamiselt kirikliku elu ja liht-rahva eluviiside alal. Bidlo vaimukas ettekanne kutsus esile ülielava mõttevahetuse, millele, vastuolus kongressi kodukorra nõuetega, tuli ruumi anda mitmeks tunniks. Esitati mitmesuguseid vastuväiteid ja täiendusi Bidlo teooria põhimõtteliste aluste ja ta ettekannde üksikasjade kohta. Näit. rõhutas O. Halecki (Varssav), et Ida-Euroopat tuleks vaadelda kahe kultuuriringina, millest laiem haaraks ka slaavi ja teiste rahvastega asustatud üleminekuvalu Lääne-Euroopa ja Ida-Euroopa (kitsamas mõttes) vahel — Poolat, Leedut, Baltikumit ja isegi Tšehhoslovakkia. M. Lhéritier (Pariis)

pooldas jälle Euroopa jaotamist kolmeks alaks, soovitades vaadelda Lääne- ja Ida-Euroopa vahelist ülemineku-ala Soomest Bulgaariani kui omaette kultuurilist ühikut. Mingisugustele ühistele tulemustele ei jõutud ja sõnavõtjad lubasid jätkata oma diskussiooni kirjalikult vastavais ajakirjades.

Bidlo ettekandele seisis oma teemalt lähedal P. N. Savitski (Praha) „Vene ajaloo euraasialine käsitus“. Siin anti ülevaade 1922. a. tekkinud Euraasia koolkonna ideedest, mis võtavad põhjalikule revideerimisele senised käsitused Venemaa ajaloolisest arenemiskäigust. Püüdes seletada Vene universaalmonarhia kujunemist XVIII ja XIX sajandil ja selle transformatsiooni nõukogude vabariikide föderatsiooniks XX sajandil, vaatlevad euraaslased Venemaa Euraasia, s. t. Poolamaa ja Hiina müüri vahel asetseva määratu legendikuala, ühe integraalse osana, mis moodustab erilise ajaloolise ja geograafilise maailma. Euraasia alal on ammustest aegadest saadik märgata olnud tendentse kultuurilisele ja poliitilisele ühtlusele, kuigi see ala jaguneb kaheks eriilmega võõtmeks — stepi- ja metsatsooniks. Nende tendentside avalduseks olnud näit. sküütide ja hunnide riigid ja hiljemini mongolite universaalmonarhia. Euraasia ajaloo esimeste aastatuhandete jooksul seisnud Vene rahvas selle ajaloo suurest voolust kõrval ja asetsenud Euraasia läänepoolseil piirialadel. Alles mongolite vallutus tõmmanud ka Venemaa Euraasia sündmuste üldisesse käiku. Põhja-Venemaa olevat osutanud selliseid vaimseid ja poliitilisi võimeid, et tema paikne rahvas tik hiljemini mongolite päruse kandjana hakkas edukalt teotsema neid ühendamisülesandeid, millega senini olid hakkama saanud vaid steppide nomadiseerivad rahvad. Järelikult olevat Vene ekspansioon Euraasias ainult sküütide, hunnide ja mongolite ekspansiooni loomulik jätkamine. Alates XV sajandist Venemaa olevat olnud mitte natsionaalne, vaid multinatsionaalne riik, kus eriti tähtsat osa olevat riigi sõjalise võimu arendamisel etendanud tatari elemendid. Suhted Aasiaga ei ole Vene ajaloos olnud vähem tähtsad kui suhted Euroopaga ja Venemaa pale on ikka olnud suurelt osalt suunatud ida poole.

Mongolite osa üldise rahu idee arendamisel käsitles oma huvitavas ettekandes W. Kotwicz (Lvov). Džengis-khan oli oma ülesandeks seadnud ühendada kõik maailma maad ja rahvad üheks universaalmonarhiaks ja loonud sellise suurriigi, millist maailm pole näinud ei enne ega pärast. Selles riigis kehtis üks kord, üks õigus ja ühtlane administratsioon; siin valitses, nagu vanasti Rooma riigis, teoreetiliselt üldine rahu, *Pax mongolica*, mida tegelikult siiski rikkusid sagedased kodusõjad. Peale Džengis-khan'i surma loobuti seni iseseisvaiks jäänud riikide alistamise katseist ja püüti saavutada nendega rahulikke, heanaaberlikke suhteid. 1305. a. saadeti

mongoli sultani poolt Lääne-Euroopasse eriline saatkond, kes külastas Prantsusmaad, Inglismaad ja võib-olla ka paavsti, tehes kõigile vormilise ettepaneku maailmarahu kindlustamiseks: „kui siit-peale mõni (riik) ei taha elada rahu meiega või teiega, siis kaitskem endid taevaste jõudude abil ühiselt tema vastu“. Kuid Lääne-Euroopas ei leidunud veel nähtavasti arusaamist selliste ülevate kavatsuste jaoks, mis kohaste eeltingimuste puudumisel olid määratud nurjumisele.

Laiemat huvi pakkus ka O. Hoetzsch'i (Berliin) ettekanne teemal: „Föderatiivne mõte ja vürstlik absolutism Ida-Euroopa põhi-korra-ajaloos XVI—XVIII sajandil“. Selles jälgiti kolme mitmest osast koosneva riigi — Venemaa, Poolamaa ja Preisimaa — sise-arengut, silmas pidades võitlust tsentripetaalsete ja tsentrifugaalsete jõudude vahel neis riikides ja tuues rööbasjooni Habsburgide riigi ja teiste Lääne-Euroopa riikide ajaloost absolutismi ajastul. Osalt sarnaneva ilmega oli H. Koh't'i (Oslo) ettekanne: „Hiliskeskaja ühendatud kuningriigid“. Kuna varakeskajal riigid laienesid vallutuste teel, näeme hiliskeskajal tekkivat ühendatud kuningriike võõra kuninga või troonipärija valimise teel. Selliste riigikujude tekkimisel on üheks teguriks kasvanud kuningavõim, kuid selle kõrval on kõneleja arvates väga tähtsat osa etendanud ühiskondlikud jõud, eeskätt feodaalaadel, kes püüdis kasustada uniooni vormi oma eesmärkide taotlemisel, eriti läänide ja muude soodustuste hankimisel väljaspool oma kodumaa kitsaid piire. Seda teesi illustreeris kõneleja mitmete näidetega Kalmari uniooni, Leedu-Poola, Poola-Ungari ja Austria-Böömi uniooni ajaloost.

J. J. Mikkola (Helsingi) käsitles oma ettekandes Karjala hõimu esialgset ekspansiooni. Suur osa Karjalast kuulus alul Novgorodi, siis Moskva riigi alla ja jäi järelikult Ida-Euroopa kultuuringi, kuna väiksem, läänepoolne Karjala osa oli XIII sajandi lõpust alates ühendatud Soome kaudu Lääne-Euroopa kultuuriringiga. Nii olid karjalased pikemat aega kahe kultuuri mõjualused. Kõneleja väitis, et võib oletada Karjala asustuse olemasolu Laadoga läänekaldal juba VII sajandil ja Valge mere ääres juba VIII sajandil. Viimane ala moodustanudki Skandinaavia saagadest tuntud Biarmia. Solovets'i kloostrit ürikud näitavat hästi karjalaste levimist Valge mere ranniku äärseil maadel ja nende tegevust kalastajatena ja küttidena. Nende alade jõukad karjalased hoidnud alal tihedaid sidemeid Laadoga järve kaldail asuvate hõimudega. XIII sajandil langenud Valge mere karjalased sõltumusse Novgorodist, kes röövinud koos Põhja-Vene kloostritega suure osa nende rikkustest.

Terve sari ettekandeid oli pühendatud Ida-Euroopa riikide välispoliitilistele suhteile, eriti XVI ja XVII sajandil. O. Halecki käsitles oma väliselt hiilgavas ettekandes Lähis-Ida küsimuse

arengut Poolas Kasimir Suurest kuni Jan Sobieskini. Et osa Leedu-Poola alu kuulus Bütsantsi, teine osa Rooma kultuurimõjustuste piirkonda, siis ei piirdunud Ida küsimus Poolas ainult välispoliitikaga, vaid riivas tunduvalt ka sisepoliitilisi vahekordi. Samal ajal varitses Poolat selle geograafilise asendi tagajärjel suuremal määral kui Lääne-Euroopa riike tatarlaste ja türklaste poolt alatine hädaoht. Kõneleja peatus lähemalt neil üritustel, mis vastaval ajajärgul teostati või kavatseti Türgi võimu murdmiseks, ja näitas, kuivõrra tihedasti Poolamaa oli seotud kõigi selliste üritustega. A. Spekke (Riia) käsitles Balti küsimust XVI sajandil, eritles tegureid, mis viisid pehastunud orduriigi lagunemisele, — baltisaksa aadlikkudekihi poliitilist ja kõlblat mandumist ning ta halba vahekorda pärisrahvastega jne., ja selgitas naaberriikide ekspansioonipoliitika motiive, põhjusi ning käiku. P. Treiberg jälgis Balti küsimust XVII sajandil seoses Lääne-Euroopa konfessionaalsete ja teiste konfliktidega, eriti Poola, Rootsi ja Taani võitlust Baltimere pärast, Habsburgide ja Madalmaade Baltimere-poliitikat jm. W. Sobieski (Krakow) vaatles Mazarin'i Balti-poliitikat ja selle vastu tekkinud opositsiooni Prantsusmaal aastail 1655—56, s. t. Rootsi kuninga Karl X Gustavi Poola-sõjakäigu ajal. K. Tyszkowski (Lvov) jälgis Poola ja Moskoovia vahekorda võitluses Baltimere ranniku pärast XVI ja XVII sajandil, tuues muuseas huvitavaid lisaandmeid Rootsi ja Venemaa poliitiliste ja majanduslike suhete ning kaubavahetuse kohta XVII sajandi 1. poolel. K. Piwarski (Krakow) kõneles teemale: „Poolamaa ja Balti küsimus XVII sajandi 2. poolel“. Ta näitas, kuidas Poola Oliva rahu järel hakkas leppima Liivimaa kaotamise faktiga ja otsis isegi Rootsil toetust Brandenburgi vastu, kelle ekspansioon ähvardas Poola eemale tõrjuda Visla suudmelt ja sellega ta ära lõigata Baltimerest. Rootsimaa, keda samuti ähvardas Branbenburgi tõus ja peale selle hädaoht Taanimaa ja Venemaa poolt, oli sunnitud loobuma oma senisest vaenlikkusest Poolamaa suhtes, kuigi ta ei soovinud näha viimase liigset tugevnemist. Sel pinnal tekkinud suhteid Louis XIV sõdade ajastul jälgis kõneleja oma ettekandes üksikasjaliselt ja huvitavalt. Mitmed ettekanded käsitlesid Poola küsimust XIX sajandil, mil kolme riigi vahel jaotatud Poola rahva juhid arendasid hoogsat tegevust oma isamaa vabastamiseks. Sellistest ettekandeist mainiksime M. Handelman'i (Varssav) huvitavat esitist „Vürst Czartoryski ja Rumeenia 1834—1850“, mis trükitult moodustab terve väikese uurimuse (*La Pologne*, II, lk. 199—243).

Vene ajaloo alalt võiks mainida P. O. Gorin'i (Minsk) ettekannet: „Vene autokraatia kolonisatsioonipoliitika Poolamaal XIX sajandi 2. poolel ja XX sajandi alul“, milles valgustati Vene valitsuse koloniseerimiskatseid Poolas XIX ja XX sajandil ja

püüti tõestada, et tsaarivalitsuse ja Poola kodanluse vahel olevat kujunenud, eriti 1905. a. järel, unioon, mis olevat olnud sihitud oma arvult ja tähtsuselt tõusva Poola proletariaadi vastu. Väga huvitavas, statistiliste andmetega läbipõimitud ettekandes „Tsaarismi rahvuslik ja koloniaalne poliitika imperialismi ajastul“ käsitles S. G. Tominski (Leningrad) Vene tsaarivalitsuse agraar- ja tööstuspoliitikat „siseasumaade“, s. t. piirimaade (Soome, Baltimaad, Poola, Ukraina, Kaukaasia, Siber, Turkestan), ja „välisasumaade“, s. t. Mongoolia ja Põhja-Pärsia, suhtes. Kõneleja näitas, kuidas Vene riigivõim kasustas neid alu samasuguste ekspluateerimismeetoditega, mida teised suurriigid tarvitasid oma meretaguste asumaade suhtes, juhtides agraarpoliitikat mitte kohaliku töötava rahvastiku, vaid Suur-Vene või mõnikord ka (Poolas, Baltimaal) teataval määral kohaliku aadli huvides, takistades enamasti kohaliku tööstuse tekkimist, et säilitada turge Sise-Vene tööstussaadustele, kaitsedes finantskapitali huvides feodaalajastu jäänuseid ja eelkapitalistlikke tööndusvorme, rõhudes talupoegi kurnava maksusüsteemi kaudu ja õhutasid vaenu kohalikkude rahvaste (juutide ja poolakate, türklaste ja armeenlaste) vahel.

Balti ajaloo küsimusi puutus ka H. de Montfort (Pariis) oma ettekandes: „Prantsuse revolutsiooniliste ideede mõju Kura- ja Liivimaal“, milles anti selge ülevaade valgustusaja ideede mõjust XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alul Liivi- ja Kuramaa haritlastele (G. Merkel, W. Chr. Friebe), pastoreile (J. G. Eisen v. Schwarzenberg, H. J. v. Jannau) ja aadlikele (Fr. W. v. Sivers). Selle ettekande puhul tekkinud läbirääkimistel võttis H. Rothfels (Königsberg) sõna balti aadli poliitika kaitseks, nimetas 1804. a. talurahva seaduse andmist Liivimaal rüütelkonna autonoomseks sammuks ja avaldas kahtlust G. Merkel'i töös Liivimaa olude kohta esitatud kujutuse tõepärasuse kohta. Temale vastas järsult A. Spekke, näidates, et rüütelkond toimis antud juhul vaid Vene valitsuse tugeva surve mõjul ja et kahelda Merkel'i poolt esitatud pildi tõele vastavuses ei ole mingit alust. Samuti pakkus Baltimaade ajaloo seisukohalt huvi W. Vogel'i (Berliin) käsitus Saksa Hansast kui kultuurivõimust. Kõneleja rõhutas, et Hansa liidu olemasolu kultuurilisi tagajärgi on seni arvestatud liiga vähesel määral. Ometi on hansalinnades õnnestunud kaubandusliku tegevuse kaudu kuhjunud rikkused võimaldanud suurepärase ehitiste (kirikud jne.) püstitamist; ka on Hansa soodustusel avanenud võimalused uute alade koloniseerimiseks ja kantud mitmed Lääne-Euroopa kultuuri vaimsed varad kaugele Põhja-Euroopasse. A. V. Florovski (Praha) käsitles Böömimaa kaubanduslikke suhteid Ida-Euroopaga, eriti Venemaaga. Ta näitas, kuidas need suhted, mille olemasolu kohta on andmeid alates X sajandist, olid eriti elavad uue aja alul, XVI ja

XVII sajandil, kusjuures Poola linnad, eriti Krakov ja Poznan, etendasid vahendaja osa Böömi- ja Venemaa vahel.

Keskaja ajaloo alalt väärrib esijoones mainimist A. Brackmann'i (Berliin) ettekanne XI sajandi lõpul ja XII sajandi alul Lääne-Euroopas toimunud vaimse ja poliitilise murrangu põhjustest. Kõneleja arvates olevat Euroopa keskaegse arengu tähtsaimaks ajavahemikuks paavst Gregorius VII aeg, sest siis toimunud poliitilisel alal teokraatliku maailmavaate ülepingutuse mõjul üleminek varakeskaja *Sacrum imperium*'ilt hiliskeskaegsete rahvusriikide süsteemile, kuna vaimsel alal olevat alanud, reaktsioonina paavst Gregorius VII ideede vastu, mõtlemise ja maailmavaate sekulariseerumine. Huvitavaid seisukohti sisaldas ka jesuiit M. Skibniewski (Lublin) kõne Rooma õiguse mõjust inkvisitsioonikohtuile. Kõneleja rõhutas, et algatus ketserite vägivaldseks jälitamiseks olevat keskajal lähtunud mitte kirikust, vaid riigivõimust, kes rahvamasside survele olevat juba XI sajandil asunud sellele teele. Esimesed ketserid olevat põletatud *regis iussu et universae plebis consensu*. Ketseritele vaadatud siis kui ühiskondlikult hädaohtlikele elementidele, kes propageerivat kahtlasi revolutsioonilisi ideid. Kirik olevat seisnud kaua tortuuri tarvitamise vastu, kuid Rooma õiguse mõjul tulnud see siiski üldisele käsitlemisele. Suurt huvi pakkus ka juutide ajaloo eriistungil peetud M. Balaban'i ettekanne, milles jälgiti juudi kultuurielementide siirdumist Reinilt Vislani XIII—XVII sajandil. Läbirääkimiste ajal oponeeris kõnelejale suure dialektilise teravuse ja hooga I. Schiper (Varssav), kes folkloristlikkude ja teiste allikate najal püüdis tõestada, et juudi kultuurielemendid ei olevat hiliskeskajal siirdunud mitte läänest itta, vaid et nende teekonna suund olnud just vastupidine — idast läände.

Uue ajaloo alal oli huvitavamaid ettekandeid G. Ritter'i (Freiburg) oma: „Saksa ja Lääne-Euroopa vaimulaadi väljakujunemine konfessionaalsel ajastul“. Selles püüti rakendada võrdlevat universaalajaloolist meetodit ja rõhutada selle tähtsust rahvaste üksteisest võõrdumise vastu võitlemisel. Kõneleja väitis, et Lääne-Euroopa suurrahvaste vaimulaad olevat omandanud lõpliku kuju XVI ja XVII sajandi konfessionaalsete võitluste ajal. Prantsusmaal olevat riigi-idee tõrjunud kiriku ideaalid rahva teadvusest pea täielikult välja, võimaldades sellega hiljemini valgustusaja ideedel omandada erakordse löögijõu. Inglismaal takistanud puritaanlus ja mitmed dissenterid riigiidee täielikku võitu usulise printsipi üle, mille tõttu Inglise vabaduse-idee, rahvuslik teadvus ja isegi poliitika omandanud teatava kõlblas-usulise värvingu. Saksamaa arvukais väikeriikides tõusnud seevastu dogmaatilised vastuolud ja tülid kauaks ajaks üldiste huvide keskpunkti, tõrjudes majanduslikkude ja poliitiliste probleemide käsitlemise täielikult tagaplaanile. Seetõttu jäänud siin

poliitika ja usuelu teineteisest hoopis suuremal määral lahutatuks kui Prantsus- ja Inglismaal. Kujuka pildi Poola viimse kuninga Stanislaus Augusti laialistest vaimseist huvidest ja harrastustest pakkus Br. Dembinski oma ettekandes „Stanislaus August ja tema vaimsed suhted välismaaga“. Terve rida vastava erikomisjoni algatusel esitatud ettekandeid käsitlesid valgustatud absolutismi avaldusi eri mais — Hispaanias, Belgias, Böömimaal, Kroatias, Taanis, Itaalias jne. Euroopa ajakirjanduse majanduslikust transformatsioonist Inglismaal, Prantsusmaal ja P.-A. Ühendriikides aastail 1830—60 esitas äärmiselt huvitava sotsioloogilise käsitluse G. Weill (Caen). E. Brandenburg (Leipzig) käsitles imperialismi mõistet, taunides selle nimetuse tarvitamist suurriikide igasuguste võimulaidendamispüüete tähistamiseks ja soovitades seda tarvitada ainult ülenatsionaalsete ühtlaste riigitervikute kohta, mis püüavad endasse sulatada mitmesuguseid, seni eraldi seisnud elemente (nagu Aleksander Suure riik, Briti maailmariik). P. Preobraženski (Moskva) valgustas Vene-Jaapani sõja mõju entente'i kujunemisele. Ta arvates olevat Venemaa enne seda sõda tundunud Inglismaale Kaug-Idas liiga tugevana ja hädaohtlikuna; seevastu olnud nõrgestatud Venemaaga Inglismaal kergem kokku leppida, seda enam, et lüüasaamise järel Kaug-Idas Venemaa poliitika hakanud enam suunduma Lähis-Itta, kus Inglismaa huvid polnud nii suured kui Hiina aladel.

Ajaloo teooria sektsioonis peetud ettekandeist vääris tähelepanu Fr. M. Fling'i „Ajalooline süntees“, milles teatava ühekülgisusega väideti, et ainult sünteesi mõiste on oluline ajaloolasele kui teadusele (*history means synthesis, it should never mean anything else*), et ajaloolase eesmärgiks olevat ajalooline süntees ja et ainult sünteeside loojad väärivad õigupoolest ajaloolaste nime. Samal teemal kõneles ka rahvusvahelise sünteesi keskuse (*Centre international de Synthèse*) direktor H. Berr, käsitledes küsimust juba laiemast vaatekohast ja eritelles terve rea sünteesi astmeid ning liike. Lucja Charewiczowa (Lvov) pühendas oma ettekande küsimusele: „Kas on vaja kirjutada erilist naise ajalugu?“ ja otsustas selle küsimuse jaatavas mõttes. Suure põnevusega oodatud sõnalahing ajaloolise materialismi üle W. Keilhau (Oslo) ja Vene enamlike ajaloolaste vahel jäi esimese mitte-ilmumise tõttu ära. Ka ajaloo õpetamise sektsioonis peeti rida väärtuslikke ettekandeid. M. Lhérier võrdles uuemaid eri maade ülikoolide ajaloo-käsiraamatuid, jälgides neis restauratsioonijastu (1815—30) käsitlemist. Wisława Knapowska (Poznan) valgustas ajaloo õpetamise ja mälu kujundamise vahet. Ta rõhutas vajadust teatava kvantumi ajaloolisi fakte mehaaniliselt memoreerida ja väitis, et mehaaniline ajalooline mälu võimaldab ajalooliselt mõtlevat õpilast luua oma han-

gitud teadmistest teatava ülevaatliku sünteesi, mil vähem olulised tõsiasjad kergesti rühmituvad hästi omandatud esmajärguliste tõsiasjade ümber.

Antiikkultuuri³⁾ käsitleti eeskätt vana ajaloo sektsioonis, mida juhtis kuulus poola teadlane prof. Th. Zielinski. Sama ala küsimusi käsitleti ka sektsioones, mis olid määratud usundite, õiguse ja institutsioonide, majanduse, filosoofia, kunsti jne. ajaloole. Tähtsamaist teadlasist, kes küsimuses olevatel aladel esinesid, võiks Zielinski kõrval mainida ameerika Yale ülikooli professorit, venelast M. Rostovtsev'it, prantslast E. Cavaignac'i, sakslast E. Kornemann'i, inglasi F. E. Adcock'i. Valdav enamik teemasid oli ulatusliku tähtsusega; ainult mõned üksikud osutusid vist liig spetsiaalseiks.

Üldkultuurilist huvi sisaldavate teemade alalt olgu nimetatud Sorbonne'i professori Emile Bréhier' ettekanne „De quelques traits de la philosophie de l'histoire dans l'antiquité classique“⁴⁾. Tavaliselt on siitsaadik ajaloo filosoofia ideed tuletatud Augustinuse filosoofiast. Kuuludes seega kristluse mõtteilma peaks nimetatud idee võõras olema paganlikule antiigile. Selle arvamuse kummutas Bréhier osutusega Polybiosse ajaloo sissejuhatavaile peatükele, kus inimkonna ühtluse idee baasil postuleeritakse filosoofilist sõltuvusvahekorda inimkonna mineviku ja tuleviku vahel. „Varemini“ (s. o. enne rooma aega), ütleb Polybios, „olid maailma sündmused üksteisest isoleeritud, nende eesmärgid, nende lõpetus, nende asetleidmise paigad erinesid igal üksikul juhul. Nüüd aga osutub ajalugu ühtlaseks tervikuks... Selles peitub meie aja sündmuste ime; nagu Tyche teatava suuna on määranud asustatud maailma sündmustele ning neid sunnib tendeerima ühele ja samale eesmärgile, nii ka ajalugu peab koondama ühtlase vaatluse alla seda Tyche tegevust“ (Polybios, Histor. I 3, 3; 4, 1). Tähendab, ajaloo filosoofia idee võrsub Polybiosel ajaloolise tõsiasja — rooma-aegse asustatud maailma kujundamisprotsessi — vaatlemisest, kuna Augustinusel sama idee kutsub teatavasti esile usk Messiasse, mis asetab mineviku filosoofilisse vahekorda tulevikuga. Nii fikseerib Bréhier ettekande tulemus kahe kontseptsiooni — humanistliku ja messianistliku — olemasolu ajaloo filosoofias.

Ettekandeist antiikse usundiajaloo alalt olgu siin vaid lühidalt mainitud Th. Zielinski oma teemale „Die neuesten Strömungen in der römisch-republikanischen Religionsgeschichte“⁵⁾. Selles, tugeva poleemilise iseloomuga ette-

³⁾ Järgnev antiikkultuuri käsitleva ülevaade on prof. P. Haliste'lt; käesoleva artikli muud osad prof. P. Treiberg'ilt.

⁴⁾ Kokkuvõtte väljaandes „VII Congrès international des sciences historiques. Résumés des communications“ II; Varssav 1933, lk. 88 jj.

⁵⁾ Vrd. kokkuvõtet väljaandes „La Pologne au VII Congrès international des sciences historiques“ I, lk. 127 j.

kandes protesteeris Z. muuseas teooriate vastu, mis tema arvates liialdavad etruskide usundi mõju jälgimisega rooma jumalatekultu- sele. Samuti asus Z. eitavale seisukohale viimaseil aastakümneil rohkesti pooldamist leidnud nn. „etnoloogilise“ kooli suhtes, mis tunneb huvi eeskätt kreeka ja rooma usundi primitiivsete elementide vastu. Omaltpoolt püstitas Z. usundiajaloo uurijaile nõude „keine religionslose Religionsgeschichte“, rõhutades seega, et nagu näit. kunstiajaloo on fähtis, et uurija oleks ise teataval määral ka kunstnik, nii usundiajaloo on uurijale hädavajaline omada usundilist tunnet.

Osalt poleemilist laadi oli ka teise poola teadlase T. Walek- Czerniecki ettekanne „Sur les méthodes de la statistique des populations anciennes⁶⁾“, kes järgides Itaalia teadlase Ettore Ciccoffi eeskujule arvustas neid meetodeid, mida siitsaadik on kasustatud antiikse maailma elanikkonna arvulise koosseisu kindlaksmääramisel. Ühtlasi osutas autor vanale, nii mitmelgi teisel puhul äraproovitud tõsiasjale, et ainukeseks lähtekohaks antiik- maailma elanikkonna statistilistel uurimistel võivad ikkagi olla ainult need kuigi vähesed otsesed arvulised andmed, mis meile allik- materjalis säilinud. Teistel juhtudel aga, kus säärased andmed puu- duvad, pole autori arvates võimalik saavutada isegi umbkaudu tõe- näolisi resultate.

Saksa teadlaste ettekannete seast olgu siin mainitud E. Kornemann'i oma „Die unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreichs⁷⁾“. Selles käsitles autor üldjoontes Rooma keisririigi poliitikat piiririikide suhtes, milles võib tähele panna suurt liikuvust ja paenduvust juba Augustusest alates. See- pärast on esmajärgulise tähtsusega ülesandeks koostada täpne üle- vaade kõigist neist *gentes* ja *reges (reguli)*, keda Rooma oma piiri- poliitikas ühel või teisel viisil kohelnud. Selle ülesande teostami- sele ongi K. asunud rea kaastöölistega ning tema arvates on need riikliku ja sotsiaalse elu vormid, mis suhete tõttu Roomaga piiri- riikides kujunenud, olnud otsustavad ka pärastise keskaja üksikute maa-alade kohta.

Nagu juba ülalesitatud näiteist nähtub, käsitleti kongressil antiikse kultuuriajaloo alal väga mitmesuguseid teemasid. Anda kõigist neist ülevaadet, ehkki kokkusurutud kujul, pole siin võimalik. Pea- tugem vaid veel kahel prof. M. Rostovtsev'i ettekandel, mis tutvustasid Dura-Europose kaevamistöde tulemustega.

Dura-Europos, antiikaja linnake Eufratase läänepoolsel kaldal, oli kuni a. 1923 uurijaile ainult nimepidi teada. Nimetatud aastal ameerika teadlane I. H. Breasted avaldas teose „*The forerunners*

⁶⁾ Ettekanne on täielikult ära trükitud juba nimetatud teoses „La Pologne au VII Congrès...“ II, lk. 257 jj.

⁷⁾ Kokkuvõtte koguteoses „Résumés des communications...“ I, lk. 66 jj.

of *Byzantine Art*", mis sisaldas teateid Duras tema poolt avastatud seinamaalide kohta, mis omakord lubasid teha kaugeleulatava tähtsusega oletusi maalikunsti üldarengu suhtes. Pärast Breastedi teostas belgia teadlane Fr. Cumont Duras süstemaatilisi kaevamisi, mille tulemused on avaldatud teoses „*Fouilles de Doura-Europos*“ (Pariis 1926).

See Cumont'i teos pakkus juba väga tähtsaid resultaate. Kuigi C. oli kaevanud vaid kahes kohas, avanes siiski võimalus jälgida vana maailma ajalugu rohkem kui 4 sajandi kestel (kuni Dura hävimiseni II s. p. Kr.) — kontsentreerituna ühele perifeersele punktile. Selgusid ühenduse magistraalid Aasia üksikosade vahel, poolte rivaliseerivad tendentsid, kaubandusliku läbikäimise õitse- ja languseajastud. Rooma retked itta omandasid uue valgustuse. Kui varemini ajaloolased võisid kõnelda mõne Pompeiuse või Crassuse fantastilistest, isiklikust ambitsioonist õhutatud plaanest, siis esinevad nimetatud sõjamehed nüüd hoopis teissuguses valguses. Sõnad *imperium Romanum* ja *pax Romana* omandavad Dura kaevamistulemusi vaadeldes tähenduselt eriti tugeva realiteedi.

Kui peatuda tähtsaimail resultaatidel, siis olgu siin mainitud osaliselt juba kõne all olnud seinamaalid. Selgus, et bütsantsi kunsti iseloomulisemad motiivid, nende käsitusviis, tehnilised võtted — see kõik on juba Duras olemas. Seega osutusid bütsantsi kunstile omaseks peetud iseärasused mitme sajandi võrra vanemaiks kui varemini arvati, kusjuures algmeid tuleb nähtavasti otsida helleniseeritud Aasiast.

Teiste leidude seast olgu veel esile tõstetud Duras avastatud vanimad senituntud pärgamentkäsikirjad II s-st e. Kr., mis tutvustavad hellenismiaja õiguse normega Mesopotaamias. Need normid erinevad mõnevõrra Egiptuse samaaegselt õigusest ning seda eeskätt neis osades, mis on arenenud vana-babüloonia õiguse mõjustusel, nagu seda peaski loomulikult eeldama Mesopotaamia suhtes.

A. 1928 jj. jätkusid kaevamised Duras *Institut de France* ja ameerika Yale ülikooli eestvõttel. Nende kaevamiste tagajärjel selgus Dura kindluse plaan müüride ja tornega, avastati hellenismiaja tänavatesüsteem ja rida eramaju ning templeid; leiti papüüroste kogu Severuste ajast — ainukesed papüüroosed, mis siitsaadik on avalikuks tulnud väljaspool Egiptust ja Herculaneumi, mille hulgas lisaks väga tähtsaile sõjaväelisele tekstele esineb m. s. kaks Marius Maximus'e, III s. rooma ajaloolase isiklikult kirjutatud kirja. Veel suuremat huvi pakub vanima seniavastatud ristiusu-kiriku leid (ehitatud umb. a. 232). Seinamaalid, mis siin nähtavale tulid, osutasid sarnasust rooma katakombide stiiliga, ning ühtlasi tekkis küsimus, kus kohas tuleks otsida selle stiili algmeid.

Asetatud küsimusele andis teataval määral vastuse a. 1933 Duras

avastatud suur juudi-sünagoog (ehitatud a. 245 p. Kr.), milles üllatas rohkete seinamaalide olemasolu. Juba varemate, Palestiinas tehtud leidude põhjal kalduti arvamusele, et juutide rahvuslikku kommet, mis ei sallinud sünagooges maale, ei peetud nähtavasti silmas vanemal ajal. Nüüd nähtavale toodud freskod kinnitasid selle arvamuse ning esimest korda oli võimalik tutvuneda juutide maalikunstiga. Selle rütm, kompositsioon, teemade käsitusviis osutusid seejuures sarnaseks ristiusulise kunstiga. Nii oldi uuesti asetatud küsimuse ette, kus on ristiusulise kunsti algmed. Dura leiud, kuigi ei lahenda küsimust lõplikult, juhivad meid vastuse otsimisel itta — Süüriasse, Mesopotaamiasse, v. o. isegi Egiptusse⁸⁾.

Päev enne ülemaailmalise kongressi algust peeti Varssavis Ida-Euroopa ajalooalaste föderatsiooni kongress, kus muuseas A. R. Cederberg (Helsingi) andis ülevaate Soome ajalooalaste praegusest seisundist. Vastav ettekanne oli ka Eesti kohta ette nähtud; et aga kõneleja prof. H. Kruus ei saanud mõnesugustel põhjustel kohale ilmuda, jäi see ettekanne ära ja avaldati föderatsiooni bulletäänis. Suhtumine Eesti esindajaisse poola ametvendade poolt oli igapidi heatahtlik, mis muuseas avaldus ka nende valimises korraldava komitee ettepanekul vana ajaloo ja uue ajaloo sektsioonide juhatusse.

Ühtaegu kongressiga peeti Varssavis rida rahvusvahelise komitee erikomisjonide koosolekuid ja komitee üldkoosolek. Viimasel otsustati järgmine kongress pidada viie aasta pärast Šveitsis. Ametist lahkunud kauaaegse esimehe H. Koht'i asemele valiti uueks esimeheks H. Temperley (Cambridge) ja lahkunud laekuri W. Leland'i asemele H. Nabholz (Zürich).

P. Treiberg, P. Haliste.

Lisandeid talupoegade maata võõrandamise kohta Rootsi ajal.

Teatavasti ei ole agraarajalooline uurimine tänini suutnud rahuldavalt selgitada Eesti- ja Liivimaa päristalupoegade õiguslikku olukorda Rootsi ajal. Eriti segaseks on jäänud talupoegade eraldamine maast müügi või kinkimise teel. Koosneb ju selle kohta avaldatud allikmaterjal peamiselt ainult mõnest ürikust Tolli „Brief-

⁸⁾ Dura kaevamiste kohta vt. peale M. Rostovtsev'i ettekannete kokkuvõtet koguteoses „Résumé des communications.“ I, lk. 67 jj. ja juba mainitud Cumont'i teost ka Pariisi akadeemia väljaandes „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres“, 1928 jj. avaldatud aruandeid.

lade's" ¹⁾ ning üksikutest tsitaatidest mõne seda aega käsitleva ajaloolase juures ²⁾).

Üldse on ka sellekohaste andmete kogumine ühendatud suurte raskustega, kuna need esinevad väga laialipillatult arhiivmaterjali hulgas. Selle tõttu on võib-olla õigustatud mõningate üksikteadete avaldamine, mis võiksid olla teatud lisaks seni avaldatud materjalile.

14. mail 1672 pöördus Tartu Õuekohtu president vabahärra Lars Fleming Tartu rae poole kirjaga, milles teatas, et härra riigikantsler müünud temale teatava summa eest kõik Pärnu krahvkonnast põgenenud talupojad. Kuna mõned neist viibivat linna mõisades, palub ta nad anda välja koos perede, loomade ja muu liikuva varandusega. Juurdelisatud nimestikust selgub, et 2 neist asusid Pulmikvere ja üks Puhtaleiva külas ³⁾).

Kahjuks puudub aga samuti juurdelisatud Pärnu krahvkonna omaniku riigikantsler krahv Magnus Gabriel de la Gardie kiri, milles vististi oleksid leidunud lähemad andmed selle suurejoonelise äritehingu kohta.

¹⁾ Ehst- und Livländische Brieflade. Zweite Abtheilung. Herausgegeben v. E. Pabst und Br. R. v. Toll. I Bd.; Reval 1861, II Bd.; Reval, 1864.

²⁾ Näit. S. Schartau, De svenska Östersjöprovinserna vid det stora Nordiska Krigets utbrott 1. Livland. Karolinska Förbundets Årsbok 1924; Stockholm 1925, lk. 11.

³⁾ TriLA: VI 7-a. Toome selle iseloomustava kirja sisu tervikuna. (Rae titulatuur.)

Såsom Hans Grefl. Excellence Ryks Cantzleren hafwer mig för en Summa penninger öfwerlätit alla dhe bönder som uthur Pernouske Grefweskapet förrymbde ähre, och sig på andra orter hafwa nedersatt, som Copien af Hans Bref dett med mehra uthwyser; Och Jag där hos hafwer förnummit att några sådana Pernouske bönder ähre Boendes oppå Stads godzen i Eichske Kespelen; alt så hafwer Jag dhe gode Herrer sådant mitt slutne kiöp medh wälbem. te Hans Grefl. Excellence Ryks Cantzleren hermed notificera welatt, med wänlig begäran, Eder gode Herrer behagade samma Pernouske Bönder, effter Byfogade listas innehåld, wed min Hauptmans på Teckelfehr anfordran, med all deras gesinde och Boskap, häster och mobilier affölja låta. Hwar oppå Jag för wänter Eder Gode Herrers Behagelige swar; Och näst Gudt den högstes trogen anbefallande förblifwer,

Dorpat den 14. Maij
Anno 1672.

Edher Godhe Herrars
samptl. Bårgmestare
och Rådhs
Tienstwilligaste
Lars Flemingh.

m. p.

Lisa.

Lista på dhe Bönder som uhr Pernouske Grefweskapet förrymbde ähre, och nu boo oppå Dorptiske Stadzgodzen.

- 1) Uthi Pulmichferr Byen och Eichske Kerspell Boor Rimichferr Thomas med Sex sina söner, Hwilka uti åtshkilliga Boo sig nedsatt hafwa
- 2) Rimichferr Johan Boor och uthi Pulmichferr By och Eichske Kerspell
- 3) uthi Pohas Leib By i Eichske Kerspell Boor en B:d Otto.

Mis de la Gardie'd sundis seda tegema, oli arvatavasti rahapuu-
dus, milles see omaaegne Rootsi suurim mätseen pea alati siples.
Fleming aga nähtavasti kavatses ostetud talupojad viia oma Tartu
ümbruses asetsevatesse mõisadesse (Rõngu, Kavilda j. t.⁴)), mis
nagu Tartumaa üldse, tugevasti kannatanud sõja ja Vene valitsuse
all 1656—1661.

Tehing pidi aga igatahes olema kasulik, sest vastasel korral oleks
nii hea majandustegelane kui Fleming vaevalt selle peale läinud.
Liivimaa kõrgema kohtu juhina ning tähtsama võimukandjana kind-
ralkuberneri kõrval omas ta ka talupoegade edukaks väljanõudmi-
seks paremaid võimalusi kui keegi teine. Pealegi oli ta pika-
ajaliste Liivimaal viibimiste tõttu hästi tuttav kohalikkude oludega.

Paistab, et see oli nii suuruse kui osaliste nimekuse poolest
ainulaadiline tehing omal alal Rootsi ajal.

Kuid teateid üksikute talupoegade maata võõrandamise kohta
leidub ohtrami. Näit. kirjutab Eestimaa asehaldur W. Ulrich
a. 1655 juunis kellelegi Joh. Bernewitzile, et ta välja annaks
Antsla Jürgen Üxküllile sellelt põgenenud noore talupoja Jack'i,
kelle Üxküll ostnud 50 riigitaalri eest krahv Jakob de la
Gardie'lt⁵). Kuna de la Gardie'l oli hulgaliselt mõisu nii Eesti-
kui Liivimaal, on raske otsustada, kust kõnesolev „Jack“ võis olla
pärit.

Üksikute talupoegade kinkimise kohta leidub ka Tartu linna-
arhiivis mõningaid andmeid. Nii laskis Tartu landshöfding a. 1684
vangistada ühe talusulase linnale kuuluvast Pikknurme külast, põh-
jendades oma tegu sellega, et mees olevat Derfeldeni päristalu-
poeg ja „loser knecht“, kelle Derfelden kinkinud rittmeister
Üxküllile, kes ta kinkinud edasi oma vennale kapten Üx-
küllile soldatiks⁶). Raad leppiski nähtavasti selle seletusega. Järg-
misel aastal laskis aga landshöfding jälle vangistada ühe linnatalu-
poja, tõendades, et see on üks kahest, kes temale kingitud kel-
legi „Iwaski“ asemele. Seekord protesteeris aga raad päris tõsiselt,
sest ta ei teadvat niisugusest kaubast midagi, nii et mees lasti lõpuks
nähtavasti lahti.

Mõlemal juhul on õieti tegemist vägivaldse värbamisega. Ise-
loomustav on siinjuures esile toodud kinkimise moment. Oli ju
võõraste päristalupoegade värbamine keelatud. Märkimisväärt ses
suhtes on veel kolmas juhus.

⁴) Vt. Stryk, Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands I,
Dorpat 1877; lk. 21, 129.

⁵) ERKA: ERKkA. A. 84, lk. 186. Seal nimetatud „schl. H. Felt. H. la
Gardie hochgräfl. Excell.“ ei või olla keegi muu kui riigimarsk Jakob de la
Gardie, kes surnud a. 1652.

⁶) TrtLA: rae protokoll 1684 (C 34), lk. 528—529, 530.

⁷) TrtLA: rae prot. 1685 (C 35), lk. 512, 521, 534, 544.

Nälja ajal XVII sajandi lõpul oli Tartu linna talupoeg Timse Hansu poeg Jüri rae teadmata läinud Kambja õpetaja Andreas Virginiuse juurde ning jäänud sinna elama. Pärast Virginiuse surma tema lesk kinkis Jüri oma vennale kapten Kriegile, kes ta väevõimuga viis Tallinna ning paigutas soldatiks oma kompaniisse ooberst krahv de la Gardie rügemendis. Timse Hansu pojale sõdurieku aga ei meeldinud ning ta põgenes Tallinnast oma „päriskodusse“, Tartu linnamõisa. Pääsmist sõduripõlvest ei leidnud Jüri aga siingi, sest raad andis ta mõisa arvel soldatiks ooberstleitnant Hastferi maamiilitsa pataljoni. Aga ka Kriegil oli kahju mehest loobuda ning nõudis tema kui oma õe kingi tagasiandmist. Raad tõi küll ette, et Kriegi õel ei olewat olnud mingit õigust kinkida rae talupoega, kuid oli lõpuks kõrgemate valitsusvõimude survele sunnitud nõustuma tema väljaandmisega. Sellest vaevast säästis teda küll Jüri ise, sest arvatavasti neist kavatsustest kuuldes oli ta vahepeal ära kadunud. Raad oli sunnitud lubama Jüri mittetabamise korral asendada teda mõne teise talupojaga⁸⁾.

Lõpuks võiks teatud kurioosumina mainida, et talupojad alati ei pruukinud olla ainult müügi objektiks, vaid võisid mõnikord esineda ka ostjana. Nii leidub Tartu linnakonsistoriumi protokollis aastast 1681 teade, et Tartu müürseppmeistri Johan Schütte naine Margarethe Vegesack olevat müünud ühe oma lastest — Toolamaa talupojale Schütte Michel'ile 3-me karoliini eest. Schütte olevat küll raha talupojale tagasi andnud ning sellega lapse vististi välja ostnud⁹⁾.

E. Tender.

Varia.

Eurasia Septentrionalis Antiqua VII. Helsinki 1932. Toimetanud A. M. Tallgren ja Iilmari Manninen. 212 lk. 8°.

Selle alati väga sisuka ajakirja VII köide pakub jälle terve rea väärtuslike uurimusi ja hulga seni avaldamata materjali Ida-Euroopa muinas-teaduse alalt. Otse Eestisse puutuvaid kirjutisi käesolev vihik siiski ei sisalda, mispärast võime riivata teda vaid möödaminnes.

Eesti seisukohalt kõige lähemal seisvat ainetikku käsitleb Tyyni Vahteri pooletnograafiline kirjutis „Les „kaatteris“ chez les peuples finnois pendant l'âge récent du fer“ (lk. 183—194). Autor, kes juba varem avaldanud rea kirjutisi esiajalooliste riidejäänuste kohta, teeb kindlaks etnograafiliste paralleelide najal ingerlastelt, vadjalastelt, m. s. ka Eestist ja mujalt, et ka Soomes nooremal rauaajal olid tarvitusel n. n. „kaatterid“ (teatud puusahted).

Soome-ugri kultuuriala Kaama-jõe piirkonnas käsitleb A. M. Tallgreni kirjutis „Etudes archéologiques sur la Russie orientale durant l'ancien âge du fer“ (lk. 7—32). Endale omase laia perspektiiviga selgitab prof. Tallgren siin sküüti loomastiili elementide üle-

⁸⁾ TrtLA: rae protokoll 1703 (C 53), lk. 522, 643—645. Koopiraamat 1703 (Cc 23), lk. 160—162, 189—191, 192.

⁹⁾ TrtLA: XXXI, 2, 22. aug. 1681.

kandmist vene metsaala kultuurisse, nende kohanemist ja edasiarenemist siin; edasi läheb talle korda Ufa kalmeleidude ja Jekaterinovka aareleiu abil täita tühiku, mis seni arvati olevat n. n. Ananjino ja Pjanobori kultuuride vahel (s. o. Lääne-Euroopa eelrooma rauaajale vastav ajajärk). Sama Jekaterinovka aareleiu najal tehakse kindlaks kultuuriühendusi Kaama ja Kaukaasia kultuurialade vahel.

Samuti väga laialulatuselisi kultuurisuhteid Kesk-Aasia ja Donauäärsete rooma provintside vahel käsitleb J. Werner kirjutises „Bogenfragmente aus Carnuntum und von der unteren Wolga“ (lk. 33—58). Nende kultuurisidemete kandjaiks peab autor hunne ja alaane, kes teenisid rooma riigi abivägedes.

Väga põhjaliku uurimuse meie kitsamast huvipiirkonnast küll teatud määral eemal seisva ala kohta pakub Franz Hančari suurem töö „Die Nadelformen des prähistorischen Kaukasusgebietes“ (lk. 113—182), milles käsitletakse väga üksikasjaliselt Kaukaasia alale tüüpiliste nõelavormide arenemist ja levimist alates vaskajast rauaajani.

Teised kirjutised, nagu A. A. Zakharov, „I. A. Zaretsky's Excavations in the Government of Kharkov“ (lk. 59—81); G. Nioradze, „Der Verwahrfund von Kvemo-Sasirethi“ (lk. 82—97); M. M. Ivaščenko, „Beiträge zur Vorgeschichte Abhasiens“ (lk. 98—112) kannavad rohkem materjali avalduse iseloomu.

Teose eesotsa on paigutatud soojades sõnades nekroloog 17. IX 1931. a. lahkunud vene uurija A. A. Spitsõnile A. M. Tallgreni suiest. Arvustuste hulgas väärivad tähelepanu A. M. Tallgreni märkmed uuema vene arheoloogilise kirjanduse kohta (lk. 202—205), mille suhtes autor asub üldiselt eitavale seisukohale selle poliitilisest tendentsist tingitud ebateaduslikkuse tõttu. Lk. 206—210 leiame Eerik Laidi artikli „Notes on the Cultural Life of Soviet Russia“ — tõlke tema „Ajaloolises Ajakirjas“ 1931, lk. 229—233 ilmunud kirjutisest.

M. S.

Eurasia Septentrionalis Antiqua (= ESA) VIII, Helsinki 1933. Toimetanud A. M. Tallgren ja Ilmari Manninen. 252 lk., 8°.

Hiljuti ilmunud ajakiri ESA VIII pakub sisult väga palju uut ja mitmekülgset materjali. Tähtsama ja mahukama selles omab Arne Åyräpää töö sõjakirveskultuuride üle Venemaal „Über die Streitaxtkulturen in Russland“ 160 lk., 156 pildiga, mida autor kaitses Helsingi ülikoolis doktori-astme saamiseks.

Töö peaulesandeks on Ida-Euroopa kiviaja kultuuride käsitlemine ajavahemikus vähe enne 2000 a. e. Kr. kuni 1500 ja hiljemini e. Kr. Autor toob selgejooneliselt ja asjalikult esile tollaegsed tähtsamad Kesk-Euroopast ida poole tunginud kultuurivoolud ning ümberpöörduvalt ida poolt Läänemere kallastele. See tänuväärne töö on nõudnud eriti pingutust, arvesse võttes Venemaa vähe avaldatud materjali.

Åyräpää lahutab väga õnnestunult nii kultuuriliselt kui ka maastikuliselt Lõuna-Venemaa steppide ala põhjapoolsetest metsaaladest ja viimased omakorda vertikaalselt Lääne-, Kesk- ja Ida-Venemaa tsooni, mis on mitmeti erinevad oma kultuuridega. Kesk-Venemaa tsoon asustati varasematest Kesk-Euroopa tulnukatest, kes jäid isoleerituna sinna terve sõjakirveste valitsemise aja, luues omapärase n. n. Fatjanovo kultuuri, mille savinõud on väga lähedased kuulikujulistele savinõudele ja kirved — vasarkirvestele. Lääne-Venemaa tsooni asusid vähe hiljemini Kesk-Euroopast välja rännanud rahvad. Seal puuduvad vasarkirved peaaegu täielikult. Kuigi Fatjanovo tüüp esineb siin üldiselt, on see hiljemini siia Kesk-Venemaalt tagasi rännanud, seevastu on siin täiesti kodune nõorkeraamika

kandjatega sisse toodud venekujulised kirved. I d a - V e n e m a a alal esineb kõiki tüüpe sõjakirveid massiliselt. Viimasel alal on levinenum õige seljaga kirve tüüp, mis haarab Fatjanovo kultuuri ala lõuna poolt ümber kuni Läänemereni ja Rootsini, venekirveste lõpustaadiumi aegu ja peale seda. Viimase kirvetüübi haaranguga läände lõpevad Kesk-Euroopast Ida-Euroopasse rännanud sõjakirveste kultuuri kandjate jäljed ning mitmes kohas algab hoogsalt elama endine kultuur.

Kesk-Euroopast kagusse suundunud kultuuri haru jäi peatuma Kesk-Dnepri alale, kuna steppide alal ja sealt ida poole on rohkem Ees-Aasia kultuurimõjud oma osa mänginud ning lõuna pool oli omaette kultuurprovintis, mille tipud Kievi ümbruses on tuntud Tripolje kultuuri nime all.

Iseäranis sagedasti ja mitmekordselt on kultuuridega ning nende mõjustega läbi põimitud steppide ala, mille kindlajooneliste ja täpsate piirjoonte kujundamine ühes ajalise järjestuga on Venemaa vähese materjali ja kirjanuduse najal raske läbi viia, seepärast ongi autor selle ala kohta näidanud rohkem kultuurirühmade erinevusi, kui et neid kindlakujuliselt üksteisest lahutada.

Autor annab omas töös palju huvitavaid tähelepanekuid ning on esile tõstnud arenemissuundasid, näit. venekirveste kohta, lk. 50.

Kronoloogia juures võib näha autori jõudu teadmistes, mis on läbi viidud mitme kultuurirühma kohta paljude kaaluluste põhjal ja väga väikese amplituudiga. On ilmne, et Ä y r ä p ä ä pole kronoloogia küsimusi läbi viinud ainult esitatud materjali najal, vaid lõpptulemuste saamiseks on kasustatud väga mitmekülgseid tegureid. Paljud kultuurirühmad on eriti selgejooneliselt ja hästi välja töötatud, nimetame näit. õige seljaga kirveste rühma (lk. 36—44), Fatjanovo keraamikat (lk. 96—109) j. m. t. Töö on puhtteaduslik, laiaulatuselise sünteesiga ning suure väärtusega eritadlastele, seepärast pole oluline peatuda piasjadel, nagu mõnes kohas tarvitatud endised kohanimed. Samuti oleks ülevaadet kergendanud, kui autor oleks töösse mahutanud rohkem levimis- või kultuurirühmade kaarte. Mõistagi, on võimalik mõningaid kultuurirühmi materjali puudulikkuse tõttu ainult sõnastades teistest eritleda, siiski pole see maksev kõikide kohta. Eesti materjali suhtes on juhtunud väikseid eksitusi, nagu lk. 39, kus venekirves Narva jõest on paigutatud õige seljaga kirveste rühma ja teine pärit Vigala khlk-st, mis sobib enam degeneerunud vasarkirveste tüübiga, nagu joon. 41.

Üldiselt on kõnesolev töö üks parimaid ja väärtuslikumaid viimasel ajal ilmunuist, täites tühiku Ida-Euroopa kohta, mille kallal ei juletud seni põhjalikult tegelema hakata.

Edasi kirjutab Bolko Frhr. von Richthofen „Altsteinzeitliche Funde in Weissrussland und dem grossrussischen Nachbargebiet“, lk. 161—174, 5 joonisega. Autor annab lühikese ülevaate Valgevenemaa ja suurvenelaste naaberlade vanema kiviaja kohta, toonitades peale ilmasõjaaegseid leide ja uuemaid tulemusi, mille alal seal on edukalt töötatud, loetledes ka uuemat kirjandust nimetatud ala ja aja leidude kohta.

A. M. Tallgren, „Inner Asiatic and Siberian Rock Pictures“, lk. 175—210, joon. 1—53. Autor käsitleb siin Kesk-Aasia kaljujooniseid, kus üsna teise aastatuhande lõpul ja läbi esimese aastatuhande e. Kr. (ulatuvad esimesse aastatuhandesse p. Kr.) panid mõned steppide rahvad aluse võimsale lokaalsele kultuurile, tehes Kesk-Aasia tsivilisatsiooni keskuseks. Üks esimesi ja vanemaid neist keskustest on ala Jenissei ülemjooksu ja Sajani mägede aheliku vahel, teine Kasakstanis ja mõni väike õitses Orkhoni orus Mongoolias ulatudes Altadesse. Teatavale kultuurialale oli maksev enam-vähem üks kaljujooniste väljatöötamise tehnika (mida oli tegelikult mitu) ja jooniste sisu. Üks haru kõnesolevatest kunstivooludest oli ühenduses klassilise kultuuriilmaga Lõuna-Venemaa kaudu ja teine

haru lähtus Pärsias. Viimasel staadiumil on Kesk-Aasia kaljujoonistel märkegi Hiina mõju.

Jacob Hummel, „Zur Archäologie Azerbeidžans“, lk. 211—234, 31 pildiga. Autor käsitleb siin huvitavat pronksiaja kääbaskalmist Azerbeidžanis Candža (Jelisavetpol) lähedal umb. XI—X sajandist e. Kr., kus ta kaevas mitmeid kääpaid uuemate kaevamismeetodite järgi, mille üle kõnesolev artikkel annab põhjaliku ülevaate kääbaste ehitusest, panustest ja kokkuvõtliku pildi Azerbeidžani tolleaegseist asukaist ning nende kultuurilisest tasemest.

Variates kirjutavad A. M. Tallgren, I. Werner ja F. Handar.

R. I.

1932. a. ilmus noorelt Soome ajaloolaselt Eino Jutikkalalt suurema ulatusega väärtusliku uurimuse „Läntisen Suomen kartanolaitos Ruotsin vallan viimesena aikana“ esimene osa, mille koostamisel autor on kasustanud õige ohtrasti nii trükkimata kui ka trükitud allikaid, teaduslikke käsitlusi jne. Laialise ainese najal jälgib siis autor oma teema piirides suure hoolikuse ja metoodilise kindlusega mõisanduse arengut Lääne-Soomes Rootsi aja lõpul. Autor puudutab sissejuhatavas osas mõisanduse sündi ja arengut Soomes XVIII sajandini: talupoja maaomandi õigust, vanemate keskaegsete mõisade sündi, suurt läänistusajajärku, reduktsiooni ja olukorda seisuste võimu alul. Selle asjaliku sissejuhatava ülevaate järgi käsitleb autor suure põhjalikkusega mõisade geograafilist asendit, aadli ja teiste seisuslike isikute maaomandit, mõisa majapidamise viisi: tööjõu kasutamist, rentijaid, rentimisviise, mõisaomanikke mõisa majapidamisel, mõisade suurmajapidamise teoreetilist käsitlust 18. sajandi lõpul, mõisade vahetõrja küllaga ühismaade asjus, mõisa võimu suhtumist allasurritesse-talupoegadesse ja lõppeks võitlust mõisavõimu ja töökohustuslike talupoegade vahel jne. Käsitluse jälgimisel on suureks abiks suure vaevaga hoolikalt koostatud ülevaatelised statistilised tabelid, talude asendi, nende ja küla ühispõldude kaardid jne. Ilma nende abita oleks teksti jälgimine raske, osalt koguni võimatu.

Meile eestlastele on Jutikkala teos seda pakkuvam, et meil sellel alal pole seni midagi olulist ära tehtud, kui mitte arvestada neid mõningaid lühikesi käsitlusi, mis on osalt riivanud käesoleva teose autori poolt käsiteldavaid küsimusi. Jutikkala teos sunnib meid tahes-tahtmata sellele põõrama tähelepanu, seda enam, et mõisamajapidamine ja mõisavõim Eesti ajaloos on etendanud ääretu tähtsat osa, mille mõju on ulatunud hilisemate aegadele, mõjustades Eesti elu mitte ainult majanduslikult vaid ka vaimset. Kuigi Soome mõisandus on mitmeti üsna oluliselt erinev meie omast, ei puudu sellel ka teatud rõõbasjooned, nagu näit. mõisatagaasurite-talupoegade rakendamine mõisa majapidamise süsteemi teopäevadega, talu Soomes polnud ju see siiski mitte nii üldine ja raske. Seal, kus Soomes toimus mõisa tagaasurite-talupoegade rakendamine mõisatõesse, tekkis siis ka analoogilisi nähteid, talupoegade liikumisi mõisavõimu vastu, nagu seda autor oma töö lõpposas käsitlebki. Ka viipavad nii paljud teised autori poolt käsitletud küsimused sellele, mis meie oma mõisanduse ajaloos peame jälgima, nagu muu seas mõisade geograafiline asend, näit. meil läänimõisade asend, kas üldse, või teatud maa-aladel, nagu Tartu piiskopkonnas ordu ajal jne.

Kahtlemata väärib siis Jutikkala uurimus vajalikku tähelepanu neilt, kes tahavad süveneda Soome mõisanduse ajaloosse, kuid tingimata on ta huvi pakkuv ka Eesti ajaloo uurijaile, kes kavatsevad tegeleda analoogiliste küsimuste lahendamisega.

H. S.

Vastutav toimetaja: H. Kruus. Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.
K. Mattieseni trükikoda O./Ü., Tartu, 1934.

(114) 59
410

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab 1933. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemas ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), R. Indreko, dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. A. Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksov, prof. K. Ramul, G. Rauch, L. Rebane, M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. A. Švābe (Läti), prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, J. Viigrabs (Läti), K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülg — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub maikuul. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927.—1933. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.